

AZ EU AGRÁRGAZDASÁGI RENDSZERÉNEK EGYES JELLEMZŐI

Uzonyi Györgyné

NEMZETI KÖZSZOLGÁLATI EGYETEM
BUDAPEST

SZÉCHENYI 2020

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Szociális
Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE

AZ EU AGRÁRGAZDASÁGI RENDSZERÉNEK EGYES JELLEMZŐI

Szerző:

Dr. Uzonyi Györgyné

A kézirat lezárásának dátuma:

2018. december

Kiadó:

Nemzeti Közszolgálati Egyetem
Közigazgatási Továbbképzési Intézet
www.uni-nke.hu

Felelős kiadó:

Prof. Dr. Kis Norbert rektorhelyettes
Címe: 1083 Budapest, Üllői út 82.

A kiadvány a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú,
„A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” című projekt
keretében készült el és jelent meg.

© Dr. Uzonyi Györgyné, 2020

© Nemzeti Közszolgálati Egyetem
Közigazgatási Továbbképzési Intézet, 2020

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így különösen a sokszorosítás, terjesztés és fordítás joga fenntartva. A mű a kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül részeiben sem reprodukálható, elektronikus rendszerek felhasználásával nem dolgozható fel, azokban nem tárolható, azokkal nem sokszorosítható és nem terjeszthető.

TARTALOM

BEVEZETÉS	5
1. A MEZŐGAZDASÁG HELYE A GAZDASÁGBAN.	6
1.1. Hozzájárulás a GDP-hez	6
1.2. A foglalkoztatás jelentősége	9
1.3. Az agrártermékek súlya a külkereskedelemben	9
2. AZ ÉLELMISZERIPARI FELDOLGOZÁS	11
2.1. Makrogazdasági jelentőség	11
2.2. Az élelmiszeripar szerkezete	12
2.3. Vertikális kapcsolatok	13
3. A MEZŐGAZDASÁG TERMELÉSI TÉNYEZŐI.	15
3.1. A termőföld hasznosítása	15
3.2. Az anyagi ráfordítások alakulása.	16
3.3. Az élómunka-felhasználás csökkenése	18
3.4. A ráfordítások hatékonysága	19
3.5. Termelékenység	20
4. A GAZDASÁGOK SZERKEZETE	23
4.1. Családi jelleg	23
4.2. Termelőszervezetek.	25
4.3. A gazdaságok mérete	26
5. A TERMELÉS SZERKEZETE	29
5.1. Az ágazati felépítés	29
6. ÉLELMISZERFOGYASZTÁS.	31
7. AZ AGRÁRTERMÉKEK NEMZETKÖZI KERESKEDELME	33
7.1. Az értékesítési irányok	33
7.2. A tagállamok agrár-külkereskedelme	33
7.3. Az Unió helye az agrártermékek világkereskedelmében	34
7.4. Az agrárexport szerkezete	38
7.5. Az agrárimport szerkezete	39
IRODALOMJEGYZÉK	40

BEVEZETÉS

Az európai agrárgazdaság rendkívül differenciált rendszer. Az Európai Uniót alkotó országok népessége, gazdaságának mérete és gazdasági fejlettsége között óriási különbségek vannak. A 2004 után csatlakozott 13 tagország a népesség ötödét adta 2017-ben, részesedésük a GDP-ből viszont 15% volt. A három legnagyobb nemzetgazdaság, Németország, az Egyesült Királyság és Franciaország a GDP több mint felét, a népesség 42%-át tette ki. Az egy főre jutó GDP tekintetében pedig Luxemburg, Írország és Ausztria áll az élen, míg Bulgária és Horvátország zárja a sort. A két szélsőérték között több mint ötszörös a különbség. (E differencia 2007-óta 1,6 százalékponttal csökkent.)

A tanulmány átfogó módon tekinti át az Európai Unióban az agrárgazdaság makrogazdasági szerepét, a GDP előállításában, a foglalkoztatásban és a külkereskedelemben betöltött szerepét. Az élelmiszeripari feldolgozás fő sajátosságainak bemutatása után a tanulmány a mezőgazdasági termelési tényezők fő sajátosságait tárgyalja. Annak keretében: a termőföld használatát, az anyagi ráfordítások alakulását, az élőlomb felhasználás csökkenését, a ráfordítások hatékonyságát, és a termelékenység alakulását. Ezt követően a termelőszervezetek és a termelés struktúrája kerülnek a vizsgálódás középpontjába. Végül a belső és a külső piacok fő jellemzői kerülnek áttekintésre.

A fentiekre tekintettel az alábbi tanulmány elkülönítve is vizsgálja a keleti kibővülés előtt is tag státussal rendelkező tagállamokat (EU15), illetve azok egyes csoportjait, továbbá a teljes Európai Unió agrárgazdasági rendszerét¹. A kézirat megszületésekor az Egyesült Királyság még az Európai Unió tagja volt. minthogy az elemzések adatbázisa a jelzett időszakból származik, a tanulmány nem tárgyalhatta az Egyesült Királyság EU tagsága megszűnése utáni helyzetet².

A tanulmány A modern állam gazdasági szerepének legújabb dimenziói elnevezésű Ludovika Kiemelt Kutatóműhely kutatási programjának keretében készült. Abban a reményben adjuk közre, hogy az hasznos hozzájárulást nyújthat az érintett szakemberek EU szintű ismereteinek bővítése, s az átfogó összefüggések felismerése tekintetében.

¹ A tanulmány A modern állam gazdasági szerepének legújabb dimenziói elnevezésű Ludovika Kiemelt Kutatóműhely keretében folytatott kiterjedt kutatásokra, illetve azok előzményeire előzményekre támaszkodott. Ld. pl. Csatári et al. (2009, 2010), Elekes et al. (2001, 2003, 2005a, b, 2006, 2013), Halmai (1992, 1993a, b, 1996, 2001a,b, 2002, 2003a, b, 2004a, b, 2006, 2007, 2010a, b, 2015a, 2020a, c, d, e, f), Pál (2020), Sipos et al. (1987, 1988a,b, 1993).

² Ugyanakkor a Brexit rendkívüli kihívásokat jelent a vizsgált területen is. A brexit általános közgazdaságtudományi összefüggéseiről ld. Halmai (2018b), (2020g, h, i).

1. A MEZŐGAZDASÁG HELYE A GAZDASÁGBAN

Az Európai Unió mezőgazdasági nagyhatalom. A világ mezőgazdasági területének nem egészen 3%-át hasznosítja, ám a gabona (rizs nélkül) 14-15%-át, a hús és a tej 20-21%-át termeli meg. Magas színvonalon elégíti ki a világ népességének 6%-át kitevő lakossága élelmiszer-keresletét, s emellett az Egyesült Államok után a második legnagyobb agrárexportőr. A mezőgazdasági termelést fejlett élelmiszeripari feldolgozás és szervezett értékesítés egészíti ki.

A gazdasági fejlődéssel együtt jár, hogy *a mezőgazdasági termelés makrogazdasági súlyát jellemző mutatók értéke folyamatosan csökken*. A mezőgazdaság hozzájárulása a bruttó hazai termék (GDP) előállításához az EU15 átlagában már csak 1,5%. Ez azonban önmagában nem fejezi ki az ágazat valóságos társadalmi-gazdasági jelentőségét. A mezőgazdaság több ipari, szolgáltató ágazat felvevő piaca, az élelmiszeripar fő nyersanyagszállítója. Becslés szerint *a gazdasági tevékenységek 15-20%-a a mezőgazdaság vonzási körébe, az agrobizniszbe sorolható*.

A mezőgazdaság társadalmi-gazdasági súlyát – országonként eltérő mértékben – a lakosság eltartásában, egyes régiók gazdasági aktivitásának megőrzésében, a természeti környezet védelmében betöltött szerepe adja. A mezőgazdasági termelők gazdasági súlyuknál jóval nagyobb társadalmi befolyást, politikai erőt képviselnek.

Az Európai Unió *különböző méretű gazdasági fejlettségű, természeti adottságú országokat* fűz össze. Az EU15-tagállamokban a mezőgazdasági termelés 80%-át 6 ország: sorrendben Franciaország, Olaszország, Németország, az Egyesült Királyság, Hollandia és Spanyolország adja. A mezőgazdasági termelés hatékonysága régiónként, országonként eltérő. Ebben Hollandia, Dánia és Belgium jár az élen.

A mezőgazdasági termelés nemzetgazdasági súlyát a következőkben a jövedelem (bruttó hazai termék) termelésében, a foglalkoztatásban, a külkereskedelemben és a beruházásokban elfoglalt részarányával jellemezzük.

1.1. HOZZÁJÁRULÁS A GDP-HEZ

A mezőgazdaság, folyamatosan növekvő teljesítménye mellett is, egyre kisebb arányban járul hozzá a bruttó hazai termékhez. Részesedése az 1990-es évek elején az akkori tagországok átlagában meghaladta a 3%-ot, majd – az EU15 átlagában – 1,5%-osra csökkent. Ez nemcsak a többi ágazat gyorsabb növekedésének és a tagországok köre kibővülésének következménye. A nemzeti elszámolásokban tükröződik a *mezőgazdasági reálárak* 20%-ot meghaladó csökkenése, amit az agrárpolitikai reform közvetlen jövedelemátcsoportosítással ellentételezett.

A mezőgazdaság részesedése a bruttó hazai termékben még a nagyjából hasonló gazdasági fejlettségű országokban is eléggé széles határértékek között mozog.

A mezőgazdaság súlya főleg azokban az országokban nagyobb, amelyekben az egy főre jutó GDP az átlagosnál kisebb. (Spanyolország, Görögország, Portugália).

A mezőgazdaság nemzetgazdasági szerepe jelentős különbségeket mutat a tagállamok között. A mezőgazdaság részesedése a makrogazdasági mutatókból az EU keleti és déli tagországaiban a legmagasabb, míg a nyugatiakban és északiakban a legalacsonyabb. Az EU egészében a mezőgazdaság 2017-ben a bruttó hozzáadott érték 1,6%-át állította elő, ugyanakkor Romániában, Bulgáriában és Görögországban 4-5% közötti volt e mutató, míg Luxemburgban, az Egyesült Királyságban és Németországban nem érte el az 1%-ot sem.

Az elmúlt évtizedben a legtöbb tagállamban mérséklődött a mezőgazdaság részesedése a bruttó hozzáadott értékből és a foglalkoztatásból. Ez a gazdasági fejlődés velejárója. Természetes folyamat, mivel a nemzetgazdaság diverzifikálódik, új tevékenységek jelennek meg, valamint a legtöbb esetben a mezőgazdaság lassabban fejlődik, mint a nemzetgazdaság egésze. Továbbá a technológiai fejlődés és a gazdaságstruktúra változásának eredményeként hosszú távon csökken a mezőgazdaság munkaerő iránti igénye. Ezzel párhuzamosan a nemzetgazdaság több dinamikus fejlődő ágazatában emelkedik a foglalkoztatás.

A tagországok közötti különbségek tovább csökkentek, a szélsőértékek közötti különbségek mérséklődtek. A mezőgazdaság bruttó hozzáadott értékének aránya 2007-ben és 2017-ben is a legmagasabb Romániában, a legalacsonyabb Luxemburgban volt, de a közöttük lévő különbség 5,6-ról, 4,5 százalékpontra mérséklődött. A foglalkoztatási arány tekintetében a Románia és az Egyesült Királyság közötti különbség 24,5-ről, 19,3 százalékpontra csökkent. (Ld. 1. táblázat)

1. táblázat: Az Európai Unió főbb makromutatói és a mezőgazdaság nemzetgazdasági részesedése

	Népesség (millió fő)	GDP megoszlása (%)	Egy főre jutó GDP az EU28 százalékában	Mezőgazdaság részesedése			
				Bruttó hozzáadott értékből (%)		Foglalkoztatásból (%)	
				2007	2017	2007	2017
				2017			
EU28	511,5	100,0	100,0	1,7	1,6	5,1	3,9
Belgium	11,4	2,6	116,6	1,0	0,7	1,8	1,1
Bulgária	7,1	0,7	49,2	5,5	4,3	7,2	6,8
Csehország	10,6	1,8	88,4	2,2	2,3	3,6	2,8
Dánia	5,7	1,4	125,2	1,4	1,3	2,8	2,1
Németország	82,5	19,9	123,2	0,8	0,7	2,2	1,2
Észtország	1,3	0,2	77,2	3,5	2,8	4,7	3,4
Írország	4,8	1,7	184,4	1,2	1,0	4,8	4,2
Görögország	10,8	1,4	67,4	3,4	4,0	10,6	11,5
Spanyolország	46,5	8,4	92,5	2,7	2,9	4,4	4,3
Franciaország	67,0	13,6	104,2	1,8	1,7	3,4	2,5

	Népesség (millió fő)	GDP megoszlása (%)	Egy főre jutó GDP az EU28 százalékában	Mezőgazdaság részesedése			
				Bruttó hozzáadott értékből (%)		Foglalkoztatásból (%)	
				2007	2017	2007	2017
				2017			
Horvátország	4,2	0,5	61,6	4,4	3,7	10,7	6,4
Olaszország	60,6	11,3	95,9	2,1	2,1	3,8	3,6
Ciprus	0,9	0,1	83,8	2,3	2,0	3,6	2,1
Lettország	2,0	0,3	67,2	3,7	3,9	9,7	6,9
Litvánia	2,8	0,4	78,2	3,9	3,4	11,1	7,4
Luxemburg	0,6	0,3	253,4	0,5	0,3	1,8	1,1
Magyarország	9,8	1,3	68,3	4,0	3,9	4,6	5,0
Málta	0,5	0,1	96,1	2,0	1,1	1,8	1,1
Hollandia	17,1	4,3	128,4	2,0	2,1	2,7	1,9
Ausztria	8,8	2,2	127,6	1,6	1,3	4,9	3,5
Lengyelország	38,0	5,2	69,8	3,4	2,4	14,0	10,0
Portugália	10,3	1,5	77,0	2,3	2,2	7,5	4,0
Románia	19,6	2,4	62,7	6,1	4,8	25,8	20,3
Szlovénia	2,1	0,3	84,8	2,1	2,1	7,7	4,6
Szlovákia	5,4	0,8	76,9	4,0	3,6	4,2	2,7
Finnország	5,5	1,2	109,1	2,7	2,7	4,3	3,4
Svédország	10,0	2,4	122,0	1,6	1,2	2,0	1,5
Egyesült Királyság	65,8	13,6	105,3	0,6	0,7	1,3	1,0

Forrás: EUROSTAT

A mezőgazdaság nem csupán árutermelő ágazat, szerepe a GDP-hez való hozzájárulása mellett jelentős a biztonságos, egészséges élelmiszertermelésben, a természeti erőforrásokkal való hatékony és fenntartható gazdálkodásban, a vidéki foglalkoztatásban, valamint a sokszínű, változatos vidéki táj fenntartásában.

1.2. A FOGLALKOZTATÁS JELENTŐSÉGE

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma az egyes tagországok gazdasági fejlettségével és a mezőgazdasági termelés szerkezetével van összefüggésben. A mezőgazdaság fejlődésének egyik legállandóbb irányzata az *élő-munka-felhasználás csökkenése*. A foglalkoztatottak száma évente átlagosan 3%-kal, a déli országokban még ennél is nagyobb ütemben mérséklődik.

Az Unió átlagában az *aktív népesség 4,7%-a* talál munkát a mezőgazdaságban, erdészetben, vadászatban és halászatban. Az egyes tagországok között nagy a különbség, a két szélsőség között egy a tízhez az arány: az Egyesült Királyságban 1,7%, Görögországban több mint 17% a mezőgazdasági keresők részesedése.

A foglalkoztatás esetében az EU28-ban még élesebbek a különbségek. Az Európai Unió egészében a foglalkoztatottak 4%-a dolgozik főállásban az ágazatban. Romániában a mezőgazdaság adja a foglalkoztatottak ötödét, Görögországban és Lengyelországban a tizedét. Ezzel szemben az Egyesült Királyságban, Belgiumban és Máltán a foglalkoztatottak 1%-a dolgozik az ágazatban.

Az Európai Unió mezőgazdaságának munkaerő-felhasználása jelentősen csökkent az elmúlt 10 évben. E változás a folyamatos koncentrációra, a szerkezet- és technológiaváltásra mutat rá. A kibocsátásukhoz viszonyítva magas az új tagországok munkaerő-felhasználása, ám esetükben nagyobb a csökkenés mértéke is. Az EU mezőgazdasága 2017-ben 9,5 milliónyi éves *munkaerőegységet* használt fel. Ez azt jelenti, hogy a mezőgazdasági tevékenység 2017-ben a nem fizetett és az időszakos munkavégzést is figyelembe véve annyi időt kötött le, mintha 9,5 millióan egész évben teljes munkaidőben dolgoztak volna. Ebből a régi tagállamok 51,4, az újjak 48,6%-ban részesedtek. Következésképpen az új tagállamok részesedése a munkaerő-felhasználásból háromszorosa a kibocsátásban képviselt arányuknak. Ez a jövedelmezőség szempontjából nem kedvező. Egyértelműen mutatja továbbá: az új tagországok több élő munkát és kevesebb tőkét alkalmaznak a termelés során. Tízéves távlatban (2007 és 2017 között) az EU mezőgazdaságának munkaerő-felhasználása ötödével csökkent. Ezen belül az új tagországokban negyedével (26,8%), a régi tagországokban, 12,6%-kal csökkent a munkaerő-felhasználás.

A csökkenés elsősorban a nem fizetett (családi) munkaerő-felhasználásban következett be; negyedével esett vissza. A fizetett munkaerő-felhasználás enyhén emelkedett (+1,2%). E folyamat is a szerkezetváltást jelzi: a koncentrációval párhuzamosan a mezőgazdaság egyre inkább elmozdul az önellátástól az árutermelés felé. A nagyobb gazdaságokban szükség van foglalkoztatottakra is. A foglalkoztatás csökkenése elsősorban a kisebb gazdaságokban figyelhető meg.

1.3. AZ AGRÁRTERMÉKEK SÚLYA A KÜLKERESKEDELEMBEN

Az Uniót a közös költségvetés kiadásainak kímélése és vállalt nemzetközi kötelezettségei a támogatott agrárexport korlátozására kényszeríti. Az egyes tagországok mégis arra töreksenek, hogy külkereskedelmi mérlegüket az agrárexport növelésével vagy a kompetitív agrárimport mérséklésével javítsák.

A tagországok agrárexportjának háromnegyed része, agrárimportjának kétharmada a *társországok közötti forgalom*. Az Unió exportjaként és importjaként az *Unión kívüli, harmadik országokkal folytatott ügyleteket* tartják számon.

Az Unió agrár-külkereskedelmi mérlege passzív; több terméket importál, mint amennyit a világpiacon visz. Teljes exportjában az agrártermékek 7%, importjában 8% arányt képviselnek.

Az egyes tagországok szempontjából azonban az egymás közötti adásvétel is külkereskedelemnek minősül. Így szemlélt *exportjukban az agrártermékek több tagországban (Görögországban, Hollandiában, Dániában) 20%-ot meghaladóan* részesednek. Ugyanakkor ez az arány *más tagországokban (Németországban, az Egyesült Királyságban, Ausztriában) mindössze 5-6%*. Kiegyenlítettebb az import agrárhányada, mivel túlnyomórészt nem kompetitív termékek importjáról van szó. Az állattenyésztés takarmányigénye következtében az átlagosnál nagyobb az import mezőgazdasági hányada Dániában és Hollandiában

2. AZ ÉLELMISZERIPARI FELDOLGOZÁS

A mezőgazdasági termékek egyre nagyobb hányada feldolgozott formában jut el a fogyasztókhoz. Az *Unió élelmiszeripara világméretben az első helyen áll*. Magas színvonalon elégíti ki igényes fogyasztói keresletét, vezető szerepe van az agrártermékek exportjában. Egyfelől a mezőgazdasági termelés, másfelől az élelmiszerfogyasztás sajátosságaihoz alkalmazkodik.

2.1. MAKROGAZDASÁGI JELENTŐSÉG

Az élelmiszeripar az *Unió feldolgozóiparának egyik legnagyobb ágazata*. Annak az értékesítési árbevétellel mért teljesítményében átlagosan 21%-ban, egyes tagországokban még ennél is nagyobb mértékben részesedik. Mindez már régóta így van. Az akkori tagállamok 1994. évi adatai szerint akkora, sőt valamivel több hozzáadott értéket realizált, mint más fontos ágazatok: a vegyipar, az elektrotechnikai ipar, vagy a gépjárműgyártás, illetve a mezőgazdaság.

Az Unió agrár-külkereskedelmének jellemző vonása, hogy az export egyre nagyobb hányada feldolgozott, sőt magasan feldolgozott termék, az importban viszont a nyers vagy csak elsődlegesen feldolgozott termékek uralkodnak.

Az élelmiszeripar *a termelés növekedésének stabilizáló tényezője*, árukibocsátása folyamatosan növekszik. Növekedési üteme gyorsabb, mint a mezőgazdasági termelésé; évente átlagosan 2% körüli. Az átlagosnál dinamikusabb volt a fejlődés Írorszában, Belgiumban, Hollandiában és Svédországban.

Az élelmiszeripar *a foglalkoztatásban* is stabilizáló szerepet tölt be. Munkaigényes ágazatnak minősül, bár egyes alágazatai között nagy a különbség. Az EK12 élelmiszeripara 1986-ban 2,7 millió főt, az EU15 élelmiszeripara pedig 1996-ban 2,6 millió főt foglalkoztatott. A munkatermelékenység ebben az ágazatban is növekedett, ám nem járt együtt az ipar más ágazataihoz hasonló mértékű munkaerő-felszabadítással.

Az élelmiszeripari tevékenység jelentős része három tagállamban: Németországban, az Egyesült Királyságban és Franciaországban helyezkedik el.

Az ágazat fejlődésére kedvező feltételek legkorábban *Angliában* jöttek létre. A városiasodás, a lakosság városokba települése a kereslet oldaláról, a liberális külkereskedelmi politika mellett a gyarmatokról beáramló olcsó nyersanyag pedig a kínálat oldaláról alapozta meg az ágazat fellendülését. Az Egyesült Királyság élelmiszeripara jelenleg koncentrált nagyipar. Itt található az Unió legnagyobb élelmiszeripari vállalatai³.

³ Ugyanakkor a Brexit jelentős kihívást képez az egész brit gazdaság, azon belül az agrárgazdaság és az élelmiszeripar számára. A Brexitről ld. részletesen: Halmai (2018b, 2020g, h, i).

A német élelmiszeripar kevésbé koncentrált, elsősorban a belföldi kereslet kielégítésére irányul. Az élelmiszeripar fejlődését a világ egyik legkorszerűbb élelmiszeripari gépgyártása is elősegíti. A termelést jól szervezett disztribúciós (elosztó) hálózat egészíti ki.

Franciaországban a hazai eredetű mezőgazdasági nyersanyag felét elsődlegesen szövetkezetek, szövetkezeti vállalatok dolgozzák fel. Az exportirányultság különösen az italgyártásban, a tej- és a húsiparban kifejezett.

A fogyasztók az élelmiszerek minősége, táplálkozás-élettani értéke, megbízhatósága, választéka iránt egyre kifinomultabb igényeket támasztanak. A piac telítettsége az élelmiszeripari vállalatokat új termékek bevezetésére, új piaci szegmensek keresésére sarkallja.

2.2. AZ ÉLELMISZERIPAR SZERKEZETE

Az élelmiszeripar gyűjtőfogalom. 15 nagyon eltérő sajátosságokkal jellemezhető alágazatot fog össze. Az alágazatok egy része szorosan kötődik a mezőgazdasági nyersanyaghoz (húsipar, tejipar, malomipar stb.), más részének végtermékében alacsony a mezőgazdasági nyersanyaghányad (például sörgyártás). Megkülönböztethetjük az elsődleges feldolgozást és a továbbfeldolgozást is. A legnagyobb alágazat a *hús és a tejipar*. Több országban az élelmiszeripari termelés fele az állattenyésztési ágazatokhoz kötődik. A foglalkoztatásban a húsipar és a sütőipar jelentősége tűnik ki. Az egyes alágazatokat tekintve az elmúlt három évtizedben az üdítőital- és ásványvízgyártás, a zöldség- és gyümölcsfeldolgozás, továbbá az édesipar mutatta a legmagasabb növekedési ütemet.

Az élelmiszeriparban *realizált* hozzáadott érték aránya Franciaországban az értékesítési árbevételben az italgyártásban volt a legmagasabb, kerekén 26%-os, a gabona-, a zöldség- és gyümölcsfeldolgozásban 20% körüli, a hús-, a tej-, a növényolajiparban és a takarmánygyártásban 12-15%-os.

Az élelmiszeripari vállalatok *méret szerinti struktúrájára* jellemző, hogy az áruértékesítés 70%-a nagy, 100-nál több dolgozót foglalkoztató üzemekből kerül ki, ugyanakkor a vállalatok 90%-a kisvállalat, 20-nál kevesebb főt köt le. A nagyszámú, mintegy 200 ezer kisvállalkozó az áruértékesítésben 15%-nál kisebb arányban részesedik.

Az északnyugati országokban *a nagyvállalatok vannak túlsúlyban*. Az Unió 15 legnagyobb élelmiszeripari vállalata közül 9 angol, 3 francia, 2 olasz, 1 pedig holland. Jelen vannak a nagy, főleg amerikai multinacionális cégek. A fogyasztókért folyó verseny, a nagy élelmiszer-kereskedelmi láncok nyomása a vállalatokat a termelés koncentrálására, a profitrés szűkítésére szorítja. A koncentrációs folyamat fő megjelenési formája a vállalatok fúziója, a kisebb vállalatok felvásárlása, részvénytársaságok megszerzése. A nagyobb vállalatok élvezik a méretgazdaságosság előnyeit, tevékenységük szélesebb skálát ölel fel, márkázott, reklámozott termékeik piacot hódítanak.

A déli országokban, de egyes feldolgozóipari alágazatokban a gazdaságilag fejlettebb országokban is széles körben *fennmaradnak a kis és közepes méretű vállalatok*, sőt az utóbbiak száma növekszik. Ezt a differenciált helyi igények kielégítése, a különleges minőségű termékek (például biotermékek, sajtok, pékáruk) előállítására és a mezőgazdasági körzetek jövedelemforrásainak bővítése indokolja. Az Unió költségvetése a vidékfejlesztési programok keretében támogatja a helyi jellegű kis és közepes méretű élelmiszer-feldolgozó üzemek létesítését.

Az agrártermékek feldolgozásában nagy súlya van *a szövetkezeteknek*, szövetkezeti vállalatoknak. Például Dániában a vágósertések 95%-át szövetkezetek dolgozzák fel és értékesítik.

A világ 20 legnagyobb élelmiszeripari vállalata közül 6-nak a székhelye EU-tagországban van. További 12 az USA-ban, 1-1 Svájcban, illetve Japánban működik. Az EU-beli cégek közül a legnagyobb a brit-holland tulajdonú vegyes profilú Unilever vállalat, amelynek árbevétele évi mintegy 50 milliárd euró, több mint 200 ezer fő foglalkoztatottal. Második helyen a brit Diageo, alkoholtartalmú italokat gyártó vállalat állt, 14 milliárd euró árbevétellel és 22 ezer dolgozóval. Harmadik legnagyobb a francia Danon, főként tejipari termékek előállítására szakosodott cég volt, melynek árbevétele 13 milliárd eurót tett ki, és 88 ezer munkavállalót foglalkoztatott.

Az EU nyugati tagállamaiban a *nagyvállalatok* vannak túlsúlyban: a 15 legnagyobb cég közül 9 angol, 3 francia, 2 olasz, 1 holland. A fogyasztókért folytatott verseny, a kereskedelmi láncok nyomása gyorsította a koncentrációt, az életképtelen cégek megszűnését, a vállalatok fúzióját, a kisebbek felvásárlását. A nagyobb vállalatok tevékenységi köre bővült, márkázott, reklámozott termékeik piaci részesedése nőtt. A kis és közepes méretű cégek a helyi igények kielégítése mellett különleges minőségű termékek (bioélelmiszerek, sajtféleségek, pékáruk) előállítására szakosodtak. Egyes országokban igen elterjedt a szövetkezeti élelmiszeripar, például Dániában a vágósertések feldolgozásában.

A jövőben a *termelés további koncentrációja* várható, a mikro- és kisüzemek egy részének fennmaradása mellett. Erre enged következtetni az a tény, hogy az utóbbi három évtizedben az 50 főnél kevesebb személyt foglalkoztató üzemek száma rohamosan csökkent. A bevezetett reformok (például a cukorágazatban) és a készülőben lévők (például a borágazatban) is elősegítik a koncentrációt. A termelési költségek leszorítása a nagyobb, hatékonyabb termelőegységek létrehozására ösztönöz. A korábbi sorozatos élelmiszerbotrányok hatására előtérbe kerülő élelmiszer-biztonság a termelő – feldolgozó – kereskedő lánc minden szereplőjével szemben szigorodó követelményeket támaszt. Ezeknek az előírásoknak a nagy, korszerű üzemek könnyebben tudnak megfelelni, mint a kicsik.

2.3. VERTIKÁLIS KAPCSOLATOK

Az egyes agrártermékek termékpályája a legjobb eredménnyel az abban részt vevő láncszemek összehangolásával szervezhető meg. A gazdaságilag elkülönült egységek tevékenységének szervezett összekapcsolása mind a mezőgazdasági termelők, mind az élelmiszeripari feldolgozók, mind a kereskedők, de a fogyasztók számára is előnyöket ígér.

A vertikális koordináció elterjedt formája a *szereződéses kapcsolat*. A cukorrépát már az első világháború előtt szerződéssel termeltették. Napjainkban a szerződéses felvásárlás különösen Belgiumban, Franciaországban, Hollandiában, Ausztriában, Svédországban és az Egyesült Királyságban uralkodó forma. Egyes országokban a tej, a vágóbaromfi, a vágósertés, a zöldborsó, a konzervparadicsom, a cukorrépa 80-100%-át tartós szerződéses kapcsolat alapján veszik át.

A termelési folyamatok *vertikális összekapcsolása* a mezőgazdasági termelés meghosszabbításaként, a jövedelemforrások bővítésére a mezőgazdaságból indult ki. A XIX. század utolsó évtizedeiben indult meg, és rohamosan terjedt el a *mezőgazdasági termelői érdekeltségű* szövetkezeti mozgalom. A mezőgazdasági termékeket feldolgozó, értékesítő szövetkezetek – Portugália kivételével – minden tagországban megtalálhatók. Például Hollandiában és Dániában a zöldség- és gyümölcsértékesítésben 70-80 százalékos részarányuk van.

A *vertikális integráció* Európában – az USA példája nyomán – az 1960-as években szinte robbanásszerűen az iparszerű baromfinevelésben honosodott meg. Az integrációt Franciaországban a mezőgazdasági termelők, Hollandiában a takarmánygyárak, Angliában pénzügyi befektetők kezdeményezték. A vertikális integráció néhány más ágazatban is elterjedt, de nem váltotta be azt a reményt, hogy kiküszöbölje a mezőgazdaságban időről időre felbukkanó piaci zavarokat, a kereslet-kínálat egyensúlyának megbomlását.

Ma már a termékpályák kritikus, meghatározó jelentőségű láncszeme a végterméket a fogyasztóhoz eljuttató szervezet. E funkcióban az északnyugati országokban az élelmiszer elosztó láncok 60-70%-os részesedést szereztek. A kereskedelmi elosztóláncok a fogyasztókért folytatott versenyben nagy nyomást gyakorolnak az élelmiszer-ipari feldolgozó vállalatokra, s egyre inkább a vertikális koordináció vezető láncszemévé válnak.

3. A MEZŐGAZDASÁG TERMELÉSI TÉNYEZŐI

3.1. A TERMŐFÖLD HASZNOSÍTÁSA

Az Európai Unió területének 40%-a – 129 millió hektár – mezőgazdasági művelésbe vont terület. A nagy népsűrűségű Hollandiában (375 fő/km²) egy lakosra mindössze 0,13 hektár mezőgazdasági terület jut, s nem sokkal jobb a tekintetben a helyzet Belgiumban, az Egyesült Királyságban és Olaszországban sem.

Országoként *nagyon változatosak a mezőgazdasági termelés természeti adottságai*. Skálájuk a skót sziklaszirtektől a kopár görög fennsíkokig, a mediterrán térségtől a tengertől elhódított holland polderekig terjed. Jól felismerhető a mezőgazdasági terület minősége, éghajlata és a mezőgazdasági termelés szerkezete, színvonal közötti összefüggés. A mezőgazdasági terület nagyobbik fele, *54%-a kedvezőtlen adottságúnak* minősül. Ilyen terület az igen hatékony mezőgazdasági termelést folytató Dániában és Hollandiában jóformán nincsen. Ezzel szemben Írország és Görögország mezőgazdasági területének 66%-a, Portugáliáénak és Finnországénak 84-85%-a kedvezőtlen adottságú.

Változatos a mezőgazdasági terület *művelési ágak* szerinti megoszlása is. A szántóterület aránya abból mintegy 50%, de e tekintetben a két szélsőérték – Dánia 92%, Írország 17% – igen távol esik egymástól. Még nagyobb a differenciáltság az ültetvényterület arányában. Több országban a mezőgazdasági terület 1%-át sem éri el, a déli országokban: Spanyolországban, Portugáliában, Olaszországban és Görögországban viszont 15-20%-ra rúg.

Az öntözéses gazdálkodás főleg a déli országokban terjedt el. Görögországban a mezőgazdasági terület 38 %-át, Olaszországban és Portugáliában 16-18 %-át öntözik. Magas ez az arány Hollandiában: (29 %) és Dániában (15 %) is.

A *föld termékenységét és használatának intenzitását* vizsgálhatjuk a természetes hozamok összehasonlításával. Például a lágy búzából hektáronként 8 tonna körüli átlagtermést értek el Belgiumban, Franciaországban, Hollandiában, Írországban és az Egyesült Királyságban. A déli országokban viszont a fajlagos hozam az átlagos felénél is kevesebb: Spanyolországban 3,2, Görögországban 2,6, Portugáliában 1,0 tonna.

További összehasonlítási lehetőség az *egységnyi mezőgazdasági területre jutó végtermék*, illetve *hozzáadott érték* előállításának számbavétele, amely a növényi termékek mellett az állattenyésztés hozamát is magában foglalja. A megfigyelésbe vont reprezentatív gazdaságokban az 1997/98 gazdasági évben egy hektár mezőgazdasági területre Írországban 900, Hollandiában 8000 ECU végtermék jutott. Hasonlóan széles határok között alakult az egy hektárra jutó nettó hozzáadott érték nagysága: Svédországban 330, Hollandiában 2500 ECU.

A *mezőgazdasági földtulajdon megszerzését* több országban törvényben rögzített feltételekhez kötik, s ahhoz általában helyi közigazgatási szervek vagy bizottságok engedélyét teszik szükségessé. Dániában 30 hektár feletti mezőgazdasági ingatlant csak az a személy szerezhethet, aki helyben lakik, az ingatlant maga műveli, illetve üzemelteti, a mezőgazdasági miniszter által előírt szakmai képzettséggel rendelkezik. Franciaországban a megszerezhető földtulajdon felső határát 70–100 hektáros országos irányszám figyelembevételével helyi bizottságok határozzák meg. A földvásárlás engedélyezésekor a helyi szervek prioritásokat érvényesítenek. Több országban elővásárlási jogot élveznek a közhasznú intézmények, amelyek a felvásárolt földet a gazdaságok struktúrájának javítására, a meglévő gazdaságok méretének növelésére, életképes méretű új gazdaságok létesítésére adják tovább.

A gazdaságok többsége *saját tulajdonú* földet művel, amit azonban egyre nagyobb arányban *bérlettel* egészítenek ki. Az Unió mezőgazdasági területének átlagosan 40%-át, egyes országokban (Belgiumban, Franciaországban, Dániában) több mint 60%-át bérlik. Az országok többségében törvényhozás szabályozza a bérleti szerződések feltételeit, biztonságot nyújtva a bérlők hosszabb távú gazdálkodására. A bérlet minimális időtartama Belgiumban és Franciaországban 9 év.

A nyugat-európai mezőgazdaság egyik *komparatív hátránya* a tengerentúli országok mezőgazdaságával szemben *a mezőgazdasági művelésre alkalmas föld magas ára*. A II. világháborút követő évtizedekben a mezőgazdasági földek reálára gyors ütemben növekedett. Az 1980-as évtizedben a mezőgazdasági jövedelmek csökkenése és a perspektíva bizonytalansága ezt az irányzatot megfordította. Az 1990-es évtized második felében ismét *lassú ár-növekedés* indult meg. A földdel jól ellátott Franciaországban egy hektár szántó piaci pénzbeni értéke átlagosan 5000 EUR, a többi tagországban a földárak jóval magasabbak, egyes országokban ennek többszörösét teszi ki.

A mezőgazdasági művelésbe vont terület csökkentésének gondolata már az 1960-as években felmerült. Akkor a kedvezőtlen adottságú területek kikapcsolásával szándékoztak a mezőgazdaság átlagos termelési költségeit csökkenteni. Később az önkéntes földkivonás a termelés növekedésének fékezésére szolgált. Az 1980-as évek végétől kezdve az Unió költségvetése támogatja az erdősítést, a nem élelmezési célú hasznosítást. Az agrárpolitikai reform keretében hathatós intézkedéseket hoztak a rotációs ugaroltatás rendszeresítésére.

3.2. AZ ANYAGI RÁFORDÍTÁSOK ALAKULÁSA

A mezőgazdasági termelés fejlődését az 1970-es évtized közepéig az *ipari eredetű termelőeszközök tömeges bevonása* határozta meg. Ennek az irányzatnak kedvezett az agrártermékek iránti kereslet, a hozamok növelésének szorgalmazása. Érvényesülését alátámasztotta az ipari termelőeszközök viszonylag alacsony ára is. Ebben az időszakban a gazdaságilag fejlett országokban gyorsan növekedett a mezőgazdaságban az ipari eredetű termelőeszközök felhasználása, és még gyorsabban a mezőgazdasági termelés tőkeigényessége.

A mezőgazdasági termelők éppen a Közös Agrárpolitika ösztönzésére intenzifikálták a termelést, valamint mesterséges, ipari jellegű termelési módszereket vezettek be, továbbá aránytalanul nagy beruházásokat végeztek, a többlettermelésért túlzottan nagy terheket vállaltak. Ez – mint láthattuk – a Közös Agrárpolitika csapdájává vált. Amikor a termelés növekedését az értékesítési problémák miatt meg kellett fékezni, több ágazatban pedig visszafejlés vált szükségessé, a termelők nehéz helyzetbe kerültek.

A mezőgazdasági termelők jövedelmük nagyobb hányadát halmozzák fel, mint más ágazatok vállalkozói. A támogatással növelt bruttó hozzáadott érték 20-25%-át, de egyes tagországokban ennél is nagyobb hányadát fordították beruházásokra.

A gazdaságok korszerűsítését az EU és a tagországok költségvetése pénzbeni támogatással, kamatkedvezménnyel segíti. A mezőgazdasági termelés alacsony jövedelmezősége folytán a termelők *a felhalmozást nagyrészt hitelből finanszírozták, s jelentős mértékben eladósodtak*. Az 1980-as évtizedben bekövetkezett változások, az agráröllő nyílása, a pénzügyi terhek növekedése, a mezőgazdasági termelés jövedelmezőségének csökkenése éppen a legkorszerűbb technikára alapozott, szakosodott gazdaságokat hozta válságos helyzetbe. Dániában például, ahol a mezőgazdaságban a csőd évtizedeken át szinte ismeretlen volt, az 1980-as években sok gazdaságot elárvereztek.

A legutóbbi évtizedekben a mezőgazdasági termelés műszaki fejlesztésének két korábbi fő célja (a hozamok növelése és az élómunka kiváltása) *új célnak, a hatékonyság javításának* adta át helyét. Az ipari eredetű termelőeszközök növelése helyébe azok hatékonyabb felhasználása, az eddig ki nem használt erőforrások (például a melléktermékek) mobilizálása, a veszteségek csökkentése lépett. Takarékosabb és önellátóbb mezőgazdaság képét vázolták fel, amelyben mérséklődik, vagy legalábbis nem növekszik tovább a külső tényezőktől való függőség. A mezőgazdasági termelés technológiai fejlődésére a korábbi homogenizálódással szemben a diverzifikálódás, a helyi adottságokhoz való alkalmazkodás vált jellemzővé.

A mezőgazdasági beruházásokban, a gépesítésben, a műtrágya-felhasználásban, a takarmányozásban a fő irányzatok lényegesen megváltoztak:

- a.) Az 1980-as évtized végén az országok többségében megindult a mezőgazdasági állóteke felélése. (Azaz az évenkénti beruházás több országban nem pótolta az amortizációt.) Ez az irányzat csak az 1990-es évtized közepén fordult meg.
- b.) A korábbinál kisebb a készlet arra, hogy a munkát gépi munkával váltsák ki, azt jobban alárendelik a gazdaságosság szempontjainak. Ennek ellenére a mezőgazdaság élómunka-felhasználása – a termelés koncentrálódásával – drasztikusan csökken.

A vonóerő-ellátottság a 100 hektár mezőgazdasági területre jutó traktorok és a 100 hektár gabona vetésterületre jutó kombájnok számával jellemezhető.

A *műtrágya-felhasználás* az 1980-as évtized óta az árviszonyok megváltozása, a környezetvédő mozgalmak hatása és a Közös Agrárpolitika termelésnövelést fékező intézkedései következtében csökkenő irányzatot mutat. A mérséklődés azokban az országokban volt erőteljesebb, ahol korábban nagyobb volt a fajlagos felhasználás. Az egy hektár szántó-, kert-, gyümölcsös és szőlőterületre jutó felhasználás – hatóanyagban számolva – az e téren élenjáró országokban (Hollandia Belgium) 400-500 kg, a sor végén álló országokban (Spanyolország, Portugália) 75-90 kg.

- c.) A mezőgazdaság *folyó anyagfelhasználása* az egyes gazdaságok termelési irányával és a termelés intenzitásával van összefüggésben. Az 1980-as évtizedben a mezőgazdasági végtermék anyaghányada az agrár-olló jelentős nyílása ellenére néhány országban – Hollandiában, Németországban és az Egyesült Királyságban – csökkent, több országban a korábbival nagyjából azonos szinten maradt. A déli országokban azonban folytatódott az anyagi ráfordítások növekedése. Az ezredforduló után a mezőgazdasági végtermék anyaghányada a reprezentatív gazdaságok adatai szerint nagyobb volt, mint az évtized elején: 54 %-ot tett ki. Ez elsősorban a mezőgazdasági árak csökkenésének következménye.

Az anyaghányad *országonként*, illetve termelési irány szerint differenciált, amit a szélsőértékek bemutatása érzékeltethet. Míg a görög gazdaságok esetében ez az arány átlagosan 38%, addig a svéd gazdaságoknál 63%. A 15 tagország szőlőtermelő gazdaságaiban ez a mutatószám 31%, az abrakra alapozott állattenyésztésben 69% volt.

- d.) Az agrár-olló nyílása és a Közös Agrárpolitika támogatási rendszere a gazdákat arra ösztönzi, hogy *jövedelmüket* ne a hozamok növelésével, hanem *a ráfordítások csökkentésével javítsák*. A folyó termelési anyagfelhasználás hatékonysága az elmúlt negyedszázadban az EU15 átlagában 2%-kal, egyes országokban ennél jóval nagyobb mértékben: Németországban, Svédországban és Franciaországban 5-6, Olaszországban 13%-kal javult. (Ezt a mutatószámot úgy számították ki, hogy a mezőgazdasági végtermék indexét elosztották az anyagfelhasználás alakulását jelző indexszel.)

3.3. AZ ÉLŐMUNKA-FELHASZNÁLÁS CSÖKKENÉSE

Az EU tagországaiban 1965 és 1975 között minden percben átlagosan egy fő feladta mezőgazdasági foglalkozását. A felszabaduló munkaerőt a nemzetgazdaság más ágazatai felszívták. Az elvándorlás hatással volt a birtokstruktúrára, de a mezőgazdaság fejlődését nem hátráltatta. A kieső élők munkát bőségesen ellensúlyozta a munka termelékenységének növekedése. Az 1980-as évek elején lelassult a mezőgazdasági keresők eláramlása, sőt néhány országban némi növekedés is mutatkozott. Ez átmeneti jelenségnek bizonyult. *A 1990-es évtizedtől a mezőgazdasági munkaerő csökkenése a magas munkanélküliségi ráta ellenére meggyorsult.* E mérséklődés üteme az Unió átlagában az 1980-as évtizedben mért évi 2,8%-ról az 1990-es évtized első felében 3,1%-ra, a déli országokban és Dániában évi 4,5-5,5 %-ra nőtt.

Az EU15 mezőgazdasága jelenleg mintegy 5 millió főt foglalkoztat. Többségük (kétharmad részük) férfi, de a nők aránya egyes országokban (Ausztriában, Portugáliában) az 50%-ot is eléri. A mezőgazdasági termelés intenzitásában élenjáró országokban (Dániában, Hollandiában) a foglalkoztatottak 65-70%-a „fiatal”, 45 évesnél nem idősebb. Néhány országban azonban aggasztó méreteket ölt az előregedés: a 65 éven felüli gazdák aránya Portugáliában 27%, Írországban 13%. A gazdák utánpótlása még olyan mezőgazdasági jellegű országban is problematikus, mint Franciaország. A „fiatalítást”, a *generációváltást* az Unió és az egyes tagállamok hathatós támogatással segítik.

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak túlnyomó többsége *családi (nem fizetett) munkaerő*: maga a gazdálkodó, házasátára és más családtagjai. Az állandó alkalmazottak aránya csak néhány országban – az Egyesült Királyságban, Dániában, Hollandiában – jelentős: 23-26%-os. A déli országokban a mezőgazdasági munka 12-15%-át idegen- és alkalmi munkások teljesítik.

Jellemző irányzat a *részfoglalkozás* terjedése. Néhány tagországtól eltekintve a mezőgazdasági termelők egy-egyede kettős foglalkozású, vagy éppenséggel más ágazatban szerzi meg jövedelmének nagyobb felét. Növekszik azok száma is, akik a gazdálkodás mellett mellékfoglalkozást űznek.

A mezőgazdasági keresők száma nem tükrözi hűen a mezőgazdaság munkafelhasználását. A keresők tekintélyes része munkaidőalapjának a felét sem tudja a mezőgazdaságban hasznosítani. Emellett a mezőgazdasági munkában inaktív, illetve más ágazatok keresőinek minősülő személyek is részt vesznek. A mezőgazdaságban kifejtett munka mennyiségét az Unióban éves munkaerőegységben (AWU=Annual Work Unit) mérik, amely egy felnőtt dolgozó évi munkaidőalapjával egyenlő. *A mezőgazdasági élők munkafelhasználása gyorsabban csökken, mint a keresők létszáma.* Egyidejűleg növekedik a mezőgazdasági kibocsátás, azaz a munka termelékenysége emelkedik. A legutóbbi évtized során a mezőgazdasági termékvolumen évi 0,7%-os növekedése a munkaráfordítás évi 3,4%-os csökkenése mellett valósult meg.

A mezőgazdasági dolgozók szakmai felkészültségét oktatási és továbbképzési programok, az innovációk elterjesztését ismeretterjesztő és tanácsadó szervezetek segítik. A képzettség fontosságát jelzi, hogy a gazdálkodás megkezdését több országban (Dániában, Franciaországban) középfokú szakmai képzettséghez kötik.

Az Európai Unió mezőgazdaságának munkaerő-felhasználása az elmúlt 10 évben jelentősen csökkent. E tendencia a folyamatos koncentrációt, a szerkezet- és technológiaváltást jelzi. A kibocsátásukhoz viszonyítva magas az új tagországok munkaerő-felhasználása, de az esetükben a csökkenés mértéke is nagyobb. Az EU mezőgazdasága 2017-ben 9,5 millió éves *munkaerőegységet* használt fel. Ez azt jelenti, hogy a mezőgazdasági tevékenység 2017-ben annyi időt kötött le a nem fizetett és az időszakos munkavégzést is figyelembe véve, mintha 9,5 millióan egész

évben teljes munkaidőben dolgoztak volna. Ebből a régi tagállamok 51,4, az újak 48,6%-ban részesedtek. Következésképpen az új tagállamok részesedése a munkaerő-felhasználásból háromszorosa a kibocsátásban képviselt arányuknak. Ez a jövedelmezőség szempontjából nem kedvező. Azt mutatja, hogy az új tagállamok több élőmunkát és kevesebb tőkét alkalmaznak a termelés során. Tízéves távlatban (2007 és 2017 között) az EU mezőgazdaságának munkaerő-felhasználása ötödével csökkent, ezen belül az új tagállamokban negyedével (26,8%), a korábbi tagállamokban pedig 12,6%-kal csökkent a munkaerő-felhasználás.

A csökkenés elsősorban a nem fizetett (családi) munkaerő-felhasználásnak tudható be. Az negyedével esett vissza, míg a fizetett munkaerő-felhasználás enyhén emelkedett (+1,2%). E folyamat is a szerkezetváltást jelzi: a koncentrációval párhuzamosan egyre inkább elmozdul a mezőgazdaság az önellátástól az ártermelés felé. A nagyobb gazdaságokban foglalkoztatottakra is szükség van. A foglalkoztatás csökkenése elsősorban a kisebb gazdaságokban figyelhető meg (Európai Bizottság 2017). (Ld. részletesen a 2. táblázatot.)

2. táblázat: A munkaerő-felhasználás alakulása az Európai Unióban (1000 éves munkaerőegység)

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Összes munkaerő-felhasználás											
EU28	11 878	11 592	11 223	10 345	10 073	10 028	9 913	9 737	9 504	9 490	9 488
EU15	5 580	5 434	5 197	5 212	5 087	5 030	4 933	4 900	4 867	4 852	4 877
EU13	6 298	6 157	6 026	5 133	4 986	4 997	4 980	4 837	4 637	4 637	4 610
Nem fizetett munkaerő-felhasználás											
EU28	9 428	9 165	8 863	7 998	7 739	7 688	7 603	7 360	7 088	7 055	7 010
EU15	3 918	3 789	3 614	3 583	3 467	3 432	3 335	3 269	3 203	3 175	3 153
EU13	5 510	5 376	5 249	4 415	4 272	4 256	4 268	4 091	3 885	3 880	3 856
Fizetett munkaerő-felhasználás											
EU28	2 450	2 427	2 360	2 347	2 334	2 339	2 310	2 377	2 416	2 434	2 478
EU15	1 662	1 645	1 583	1 629	1 620	1 598	1 598	1 631	1 664	1 677	1 724
EU13	787,4	781,51	777,63	718,08	714,08	742	712	747	752	758	754

Forrás: EUROSTAT Mezőgazdasági Számlarendszer

3.4. A RÁFORDÍTÁSOK HATÉKONYSÁGA

A mezőgazdasági termelők árak reálértékének folyamatos csökkenése és az agrárrolló nyílása a termelőket a ráfordítások hatékonyságának javítására sarkallja. A hatékonyságot a létrehozott hozzáadott értékkel mérik, amit a lekötött mezőgazdasági területre, a felhasznált élőmunkára, az anyagi ráfordítások összegére vetíthetünk. A hozzáadott értéknél jóval kisebb a mezőgazdasági termelők jövedelme, hiszen abból még meg kell fizetni a termelés pénzügyi terheit (bérleti díj, adó, kamat stb.). Ugyanakkor a jövedelmet növeli a gazdaságoknak közvetlenül fizetett támogatás.

Az egyes tagállamok átlagos adatai igen változatos képet nyújtanak. Az egyes országokon belül nagymértékű a differenciáltság. Számottevő a hozzáadott érték évenkénti ingadozása is.

Az *élőmunka*-ráfordítás eredményessége alapján sorrendbe állított tagállamok között Dánia, az Egyesült Királyság, Hollandia és Belgium a listavezető; a déli és az északi országok mutatószáma az átlagosnál kedvezőtlenebb.

A mezőgazdasági *területre* vetített hozzáadott érték nagyságát a termelési színvonal mellett a művelési ágak szerinti megoszlás, a természetes gyepek és az ültetvények, illetve az öntözött terület részesedése befolyásolja.

A bruttó termelés hozzáadottérték-hányada tekintetében egyes déli országok kerülnek az élre, ami az állattenyésztési ágazatok kisebb arányának és az anyagi ráfordítások szerényebb mértékének tulajdonítható.

3.5. TERMELÉKENYSÉG⁴

A világ élelmiszer-termelése növekvő számú és egyre jelentősebb kihívások elé néz. Elég itt keresleti oldalon a népességnövekedésre, az urbanizációra és a javuló életszínvonalra, kínálati oldalon pedig az éghajlatváltozásra, a természeti erőforrások – mint a termőföld, öntözővíz – szűkülésére és az ezekből következő, a termelés környezetterhelését korlátozó szabályozásokra vagy a fejlett világ gazdátársadalmának előregedésére gondolni. A fentiek hatására az európai mezőgazdaság esetében kulcskérdés a termelés hatékonyságának a növelése, vagyis többet termelni kevesebb ráfordítással.

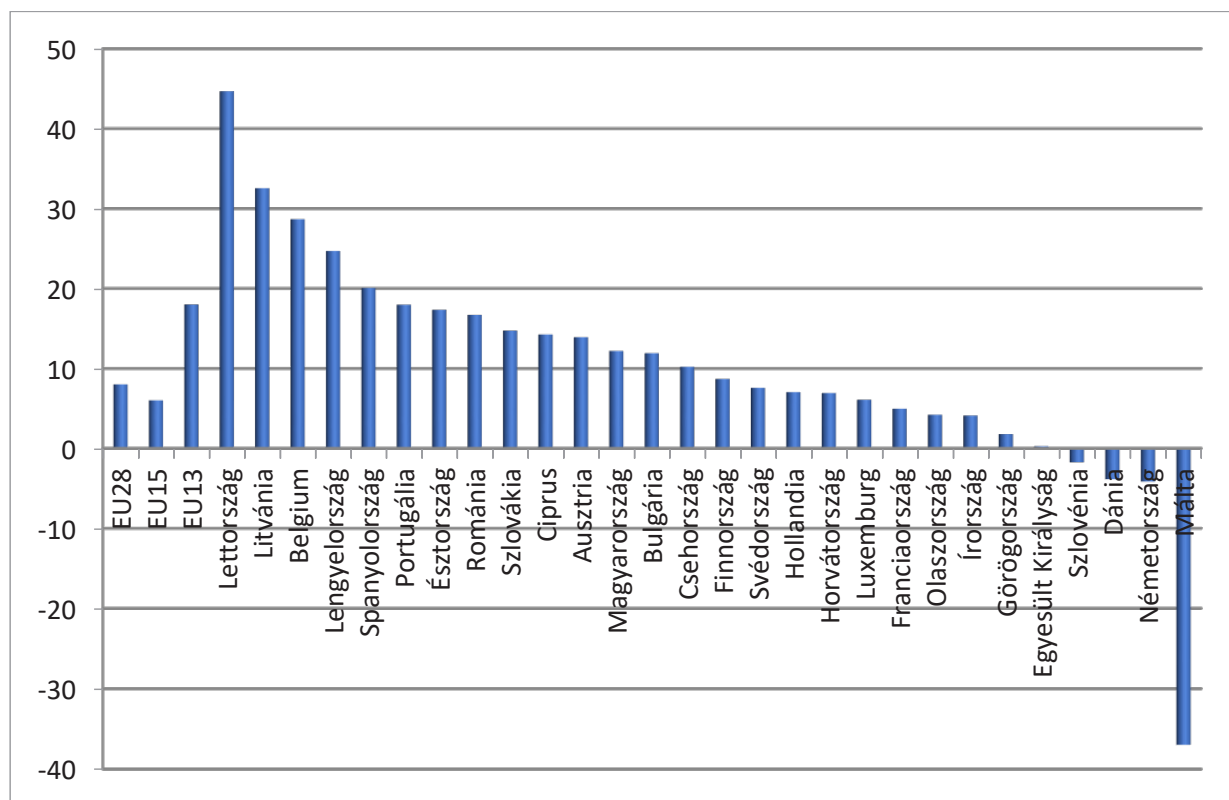
A teljes tényezőtermelékenység⁵ átfogó képet nyújt a termelékenység változásáról. A mutató a kibocsátás változásának azt a részét foglalja magában, amely nem az intenzívebb inputhasználatból magyarázható, hanem a technológia, a termelés-szervezés és a menedzsment hatékonysága javulásának köszönhető. Az EU teljes tényezőtermelékenysége 2005 és 2016 között tovább nőtt, de kisebb mértékben, mint az azt megelőző tíz évben. Míg 1995 és 2005 között a termelékenység éves növekedése meghaladta az 1%-ot, 2005 és 2016 között 0,7%-ra lassult (Európai Bizottság 2016 és 2017). Összességében az EU mezőgazdaságának teljes tényezőtermelékenysége 2005 és 2016 között 8%-kal nőtt.

Ugyanakkor jelentős a különbség a régi és az új tagállamok termelékenységének növekedési üteme között. A korábbi tagországok mezőgazdaságának termelékenysége 2005 és 2016 között évente 0,5%-kal, az újabb tagoké pedig 1,6%-kal emelkedett. Előbbiek következtében a 11 év alatt elért javulás az előbbieknél 6%, az utóbbiaknál 18% volt. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy az új tagországokban később kezdődött és még most is nagymértékű a struktúraváltás, a koncentráció és a termékpálya szerkezetének változása. Másrészt a termelékenység emelkedésében fontos a technológiát, a logisztikát, a kutatás-fejlesztést és az infrastruktúrát érintő beruházások szerepe. Végül azt is meg kell említeni, hogy az új tagállamok termelői sok esetben a régi tagállamokban már alkalmazott technológiát, szervezési és marketingmegoldásokat veszik át, ami szintén a gyorsabb fejlődést magyarázza (Európai Bizottság 2016).

⁴ Az alábbiakban Pál (2020) munkájára támaszkodtunk.

⁵ A teljes tényezőtermelékenység (Total Factor Productivity, TFP) kategóriáról, annak lehetséges összefüggéseiről ld, részletesen: Halmai (2009), (2011a,b), (2015b), (2018a, b), (2020a, b).

Az egyes tagállamok termelékenységének növekedésében jelentősek a különbségek. A legnagyobb mértékben a balti országok, Belgium, Spanyolország és Portugália teljes tényezőtermelékenysége javult 2005 és 2016 között. Ezzel szemben Németországban, Dániában és Szlovéniában enyhén mérséklődött a mutató. (Ld. 1. ábra)

1. ábra: A mezőgazdaság teljes tényezőtermelékenységének változása az Európai Unióban 2005 és 2016 között

Forrás: Európai Bizottság (https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/farming/facts-and-figures/performance-agricultural-policy/cap-indicators/context-indicators_en)

A termelés intenzitásában rejlő különbségeket jól mutathatja az *egy hektár mezőgazdasági területre jutó alapáron számított kibocsátás* (lásd 4. táblázat). E mutató tekintetében a korábbi tagállamok jelentős előnye figyelhető meg. Azok 2017-ben egy hektáron átlagosan 2807 euró értékű terméket állítottak elő, az EU13-ban ez a mutató 1370 euró volt, az előbbi érték fele (49%-a). Az *egységnyi munkaerőre vetített kibocsátást* tekintve még nagyobb a régi tagállamok előnye. Az EU15 átlagában egy munkaerőegységre 2017-ben 73,1 ezer euró kibocsátás jutott, míg az új tagállamok esetében ez az érték 15,4 ezer euró volt, a régi tagországok értékének ötöde (21%-a). A fenti különbségek elsősorban a fejlettebb agrotechnológia használatával, magasabb automatizáltsággal, a jobb teljesítményű genetikai alapokkal, magasabb inputhasználattal, az állattenyésztés magasabb arányával és a jobb infrastruktúrával magyarázhatóak.

3. táblázat: A mezőgazdasági termelés intenzitása

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Hektárra jutó kibocsátás (euró/ha)											
EU28	1 992	2 115	1 834	2 063	2 257	2 338	2 402	2 367	2 329	2 272	2 391
EU15	2 356	2 449	2 146	2 438	2 635	2 767	2 828	2 792	2 763	2 673	2 807
EU13	1 108	1 295	1 038	1 141	1 333	1 291	1 362	1 327	1 273	1 287	1 370
Éves munkaerő egységre jutó kibocsátás (euró/ÉME)											
EU28	30 825	33 352	30 679	35 929	40 184	41 553	43 152	43 372	43 865	42 798	45 049
EU15	54 976	58 518	55 692	59 915	65 919	69 552	72 435	72 203	72 043	69 976	73 097
EU13	9 427	11 140	9 109	11 576	13 926	13 370	14 147	14 168	14 289	14 361	15 379

Forrás: az EUROSTAT *Economic accounts for agriculture- values at current prices (aact_eaa01)*

(https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=aact_eaa01&lang=en),

agricultural labour input statistics: absolute figures (aact_ali01)

(https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=aact_ali01&lang=en) és

Crop production in national humidity (apro_cpnh1)

(https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=apro_cpnh1&lang=en) adatai alapján

4. A GAZDASÁGOK SZERKEZETE

4.1. CSALÁDI JELLEG

A mezőgazdasági termelés eredményességére és fejlesztési lehetőségeire, nem kevésbé a mezőgazdasági népesség jólétére nagy hatással van a gazdaságok szerkezete.

Európában a hűbéri rendszer felbomlásával családi gazdálkodás alakult ki. Az 1789. évi francia forradalom Franciaországban, majd a Napóleon által meghódított hatalmas területeken megszüntette a feudális privilégiumokat. A földesurakat kötelezték, hogy a földet adják bérbe, majd adják el a parasztnak. Elaprózott birtokstruktúra jött létre, ami örökléssel tovább osztódott. Ebbe az irányba hatottak a földreformok is, a II. világháború után Olaszországban, Görögországban, Portugáliában.

A Közös Agrárpolitika fejlesztési modellként az *életképes mértékű családi gazdaságot* választotta. A közgazdászok nézete találkozott a parasztság hagyományos törekvésével, vágyakozásával. Közgazdasági megfontolások alapján ez volt az a forma, ami a mezőgazdaságot nemcsak a parasztság, hanem az egész társadalom számára a legelőnyösebb módon kapcsolhatta be a gazdaság kapitalista fejlődésébe. Azzal érveltek, hogy a családi gazdaság alapvetően *megélhetési érdekelt*, el tudja viselni a termelés kockázatát, szükség esetén lemond a befektetett tőke kamatáról, a földjáradékról, sőt méltányos munkabérének egy részéről is. A családi gazdaság ezen víziója – különösen a gazdaságilag fejlett országokban – átalakulóban van. A mezőgazdasági ártermelésben a *vállalkozási jellegű* gazdaságok nyernek meghatározó szerepet. Egyes országokban, különösen a hátrányos helyzetű térségekben azonban a megélhetési gazdaságok vannak túlsúlyban.

A családi gazdaságnak két fő kritériuma van:

- túlnyomórészt *családi munkaerőre* alapozott, annak kihasználásában érdekelt;
- a család számára *méltányos*, más társadalmi-gazdasági kategóriákéhoz közelítő, de legalábbis azzal lépést tartó *jövedelmet* ad.

A technikai haladás folytán – a munkatermelékenység növekedésével – az elsőként említett kritériumnak egyre nagyobb méretű gazdaságok felelnek meg. A gazdasági fejlődéssel járó jövedelemszínvonal-növekedés követésének – a mezőgazdasági termelői reálárak csökkenési irányzatát is figyelembe véve – ugyancsak a termelés koncentrációja a feltétele.

A Közös Agrárpolitika *életképes méretűnek* azt a családi gazdaságot tekintette, amelyik legalább 2 *munkaévegységet*, tehát két felnőtt dolgozó éves munkaidőalapját hasznosítja. Ez a feltétel ritkán teljesül. A reprezentatív adatok szerint egy gazdaságra az Unió átlagában 1,4 munkaévegység lekötése jut. A 2 egységet országos átlagban csak az Egyesült Királyságban és Hollandiában haladják meg.

A családi gazdaság nem zárja ki a bérmunka igénybevételét, de az a gyakorlatban főleg az idénymunkákra korlátozódik. Állandó alkalmazottat igen kevés gazdaság tart. *A gazdaságok 97%-át maga a tulajdonos, illetve a vállalkozó bérlő vezeti.*

A gazdaságok a gazdálkodó munkateljesítménye alapján teljes munkaidejét igénybe vevő *professzionális*, illetve azt csak részben hasznosító *részmunkaidős gazdaságok* lehetnek. Például Franciaországban a gazdaságok

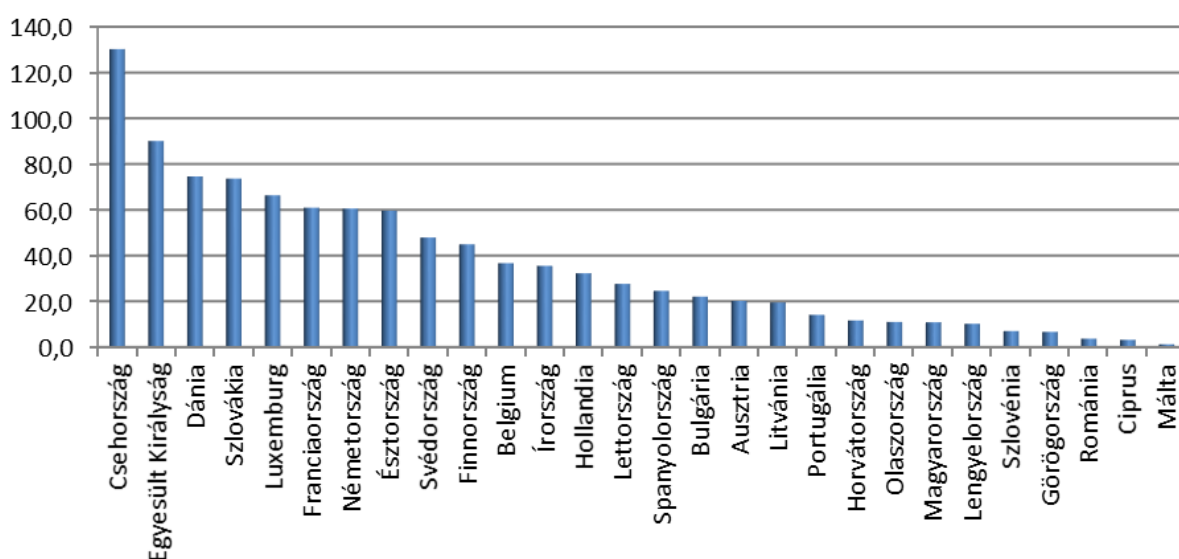
60%-a „professzionális” gazdaság, átlagosan 59 hektár területen, míg a részidős gazdaságok átlagosan 9 hektáron gazdálkodnak. Míg az előbbiek több mint másfél, az utóbbiak alig egyharmad munkaerőegységet hasznosítanak. A professzionális gazdaságok száma évente 4%-kal csökken, növekvő területük megműveléséhez többletmunkaerőt nem vesznek igénybe. A részmunkaidős gazdaságok, különösen a 3 hektár alattiak ellenállóbbak, számuk lassabban apad. A mezőgazdasági ártermelés 95%-át Franciaországban a professzionális gazdaságok szolgáltatják.

A mezőgazdasági termelés technológiai fejlődése, a koncentráció kényszere a mezőgazdaságot állótoke- és forgótoke-igényes ágazattá tette. Erősödik a befektetések megtérülésének jelentősége, a gazdaságok vállalkozási jellege. A gazdálkodás fő célja továbbra is a család megélhetéséhez „társadalmilag” szükséges jövedelem realizálása. Ehhez azonban a gazdálkodás eredményében fedezet realizálása szükséges a hitelek visszafizetésére, a kamatteher, a bérleti díjak kiegyenlítésére. Az északnyugat-európai országokban a vállalkozási jellegű családi gazdaságok válnak uralkodóvá. A déli országokban az elaprózott birtokviszonyok, a nyílt és a rejtett munkanélküliség körülményei között tovább élnek a hagyományos paraszti gazdálkodási formák.

Az Európai Unióban 2016-ban 10,5 millió gazdaság 173,3 millió hektár mezőgazdasági területet művelt. A gazdaságok harmada Romániában, 13%-a Lengyelországban, 11%-a Olaszországban és 9%-a Spanyolországban működött. Ezekben a számokban a tagországok statisztikai hivatalai által használt különböző gazdaságkiszöbök is szerepet játszanak.

Többéves távlatban a gazdaságok számának jelentős csökkenése figyelhető meg, 2005 és 2016 között az üzemek negyede szűnt meg. Mindegyik tagállamban csökkent a gazdaságok száma. Ezzel párhuzamosan folyamatos a koncentráció, a birtokméretek növekedése. Míg 2005-ben 12, 2016-ban már 17 hektár jutott egy gazdaságra. Az új tagállamokban a kisebb birtokméreteknel fogva is gyorsabb a koncentráció: az EU13 országaiban 2005 és 2016 között 51%-kal, az EU15 országaiban 39%-kal növekedett az egy gazdaságra jutó mezőgazdasági terület. (Ld. 2. ábra)

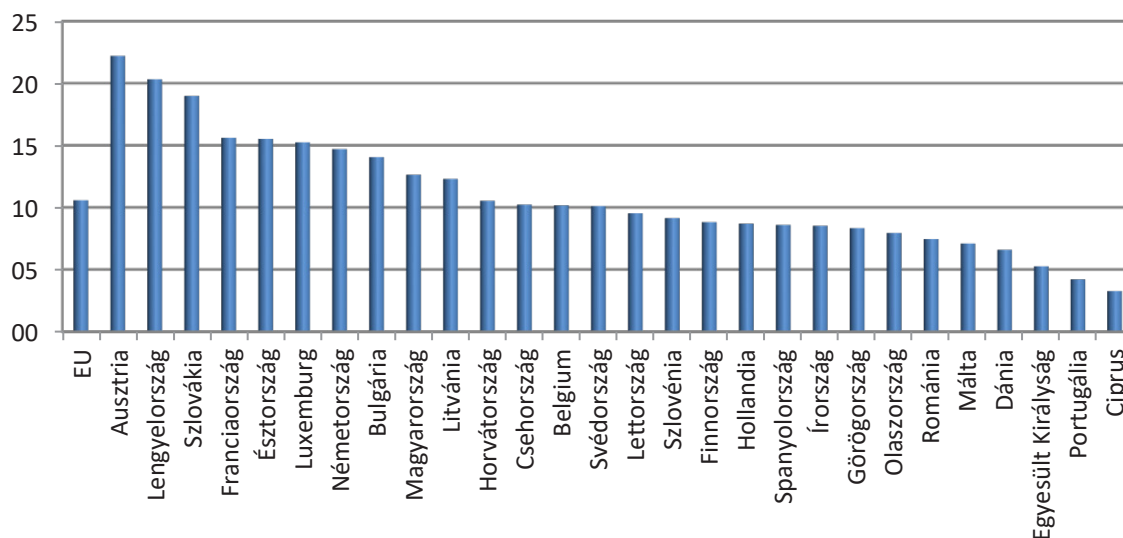
Jelentősek a tagállamok gazdaságszerkezete közötti különbségek. A legnagyobb birtokméretek Csehországban, az Egyesült Királyságban, Szlovákiában, Dániában, Franciaországban és Németországban figyelhetők meg. Ezzel szemben Máltán, Cipruson, Romániában, Szlovéniában és Görögországban a leginkább elaprózódott a birtokszerkezet.

2. ábra: Az egy gazdaságra jutó mezőgazdasági terület az EU-tagállamokban 2016-ban

Forrás: EUROSTAT gazdaságszerkezeti összeírások

Az Európai Unióban komoly probléma a gazdatársadalom elöregedése. A gazdálkodók egyharmada 65 évnél idősebb volt 2016-ban, míg a 40 évnél fiatalabba aránya mindössze 11% volt. A 40 év alatti gazdálkodók aránya Ausztriában, Lengyelországban és Szlovákiában a legmagasabb (mintegy egyötöd), míg Cipruson, Portugáliában és az Egyesült Királyságban csak néhány százalékot tesz ki. A gazdálkodók többsége (58%) 55 évnél idősebb az Európai Unióban; arányuk Cipruson, Portugáliában és Romániában meghaladja a kétharmadot, míg Ausztriában, Finnországban és Lengyelországban csak minden harmadik gazda idősebb 55 évesnél (3. ábra).

3. ábra: A 40 évnél fiatalabb gazdálkodók aránya az EU-tagországokban 2016-ban

Forrás: EUROSTAT gazdaságszerkezeti összeírások

4.2. TERMELŐSZERVEZETEK

A Közös Agrárpolitika fejlesztési modellként az életképes méretű családi gazdaságot választotta. Ennek kritériumait az alábbiakban összegezték:

- túlnyomórészt *családi munkaerőre* alapozott legyen;
- legalább *2 munkaerőegységet* (tehát teljes munkaidőben dolgozó munkáját) hasznosítson;
- a család számára *méltányos*, más nemzetgazdasági ágakéhoz közelítő, azokkal lépést tartó *jövedelmet* adjon.

Az elvek leszögezése óta, a technikai fejlődés előrehaladásával, a gazdaságok felszereltségének javulásával az élőkommunka termelékenysége számottevően megnőtt, a munkáskéz fogyott. A 2 munkaerőegységet országos átlagban csak az Egyesült Királyságban, Hollandiában, valamint Csehországban haladják meg, ahol az 1990-es évek társadalmi-gazdasági átalakulása után is nagy termelőegységek maradtak meg.

Évről évre *csökkent a gazdaságok száma*. Különösen az északi tagországokban ment végbe *erőteljes területi koncentráció*. A déli tagországokban is megnövekedett a gazdaságok átlagterülete az utóbbi évtizedben, de jelenleg is jóval kisebb, mint az északi országokban. A családi gazdaság értelmezése átalakulóban van. Az árutermelésben a

szakosodott, nagy tömegű, egyöntetű minőségű terméket előállító vállalkozási jellegű gazdaságok nyerne meg-határozó szerepet. Egyes országokban főként a hátrányos helyzetű régiókban a megélhetési (alapvetően önellátó) gazdaságok vannak túlsúlyban.

A gazdaságtulajdonosok mintegy 30%-ának nem a mezőgazdasági tevékenység volt a fő jövedelmi forrása. Egyes tagországokban ez az arány 40% körüli, vagy azt meghaladó volt: Németország, Dánia. Svédország, Magyarország, Szlovákia esetében.

A munkaező nagyobb hányadát az országok többségében a családi munkaező képviselte, ám ennek ellenkezőjére is volt példa: Franciaországban, Finnországban, Csehországban túlsúlyban volt a fizetett munkaező.

4.3. A GAZDASÁGOK MÉRETE

A gazdaságok *átlagos mezőgazdasági területe* az EU15 átlagában 18 hektár. A tagországok helyzete e téren is differenciált. Az átlagos gazdaságnagyság az Egyesült Királyságban a legnagyobb, 70 hektár; 30-40 hektár között van Franciaországban, Németországban, Dániában és Svédországban. A déli országokban a kisgazdaságok vannak túlsúlyban, átlagos területük Portugáliában kereken 9, Olaszországban 6, Görögországban 4 hektár.

Hasonló különbségek vannak az *állatállomány gazdaságonkénti átlagos létszámában* is. A szarvasmarhatartó gazdaságok átlagos állatállománya Belgiumban, Dániában, az Egyesült Királyságban 70-90 darab, Ausztriában 20 darab, a déli országokban még ennél is kevesebb. Még szélsőségesebb az eltérés a sertéstartók állatállományának nagyságában. Az e téren élenjáró országokban ez 500-600 darab, a déli országokban 20-30 darab.

Az egyes tagországok átlagos adatai mellett érdemes szemügyre vennünk a *gazdaságok méret szerinti megoszlását* is. A gazdaságok 9%-a művelt 50 hektárnál nagyobb területet, de a mezőgazdasági terület 61%-át birtokolta. A gazdaságok háromnegyed részének 10 hektárnál kevesebb föld jutott; részesedésük a déli országokban 86-88 %-os. Az északnyugati országokban ebben a kategóriában főleg részidős gazdaságok találhatóak.

Még nagyobb fokú az állatállomány koncentrációja. A szarvasmarha-állomány fele azokban a gazdaságokban van, amelyek 100-nál több állatot tartanak. A sertéstartók 87%-a 200-nál több sertést tart, mindössze 1,8%-uk állománya kisebb 10 darabnál.

A gazdaságok méretét ma már nem, vagy legalábbis nemcsak földterületük, állatállományuk nagyságával, hanem *jövedelemtermelésüket kifejező dimenzióegységgel* (ESU = European Size Unit, Európai Méret Egység) jellemzik. Egy dimenzióegység 1200 euro, kultúránként normalizált, standard fedezeti hozzájárulást testesít meg. Ennek alapján rendezni a reprezentatív megfigyelésbe vont termelőegységeket az Eurostat számvetési információs rendszere (FADN = farm accountancy data network). A megfigyelt gazdaságokat teljesítményük alapján 5 csoportba sorolja:

- kicsi (8 ESU alatt)⁶,
- közepesnél kisebb (8–16 ESU),
- közepesnél nagyobb (16-40 ESU),
- nagy (40-100 ESU),
- nagyon nagy (100 ESU felett).

⁶ Európai Méretegység (European Size Unit, ESU; unité de dimension, UDE). A gazdaságok méretét jövedelemtermelő képességük révén kifejező mutató. 1 ESU = 1200 euró standard fedezeti hozzájárulás.

A *kisgazdaságok* közé a 8-nál kevesebb ESU-t elérő gazdaságok tartoznak. Ilyen méretű gazdaságok az északnyugati és az északi országokban jóformán egyáltalán nincsenek. A déli országokban sok ilyen gazdaság van, például Olaszországban és Görögországban, ahol részarányuk 45-46%-os.

A 8-16 ESU-val rendelkező gazdaságok a *kis közepes*, a 16-40 ESU-val rendelkezők a *nagy közepes* gazdaságok sorába tartoznak. Ez a két kategória a gazdaságok derékhatát, azaz nagyjából felét képviseli.

A nagy (40-100 ESU) és nagyon nagy (100 ESU felett) gazdaságok aránya 17%.

Hollandiában a gazdaságok háromnegyed része, Dániában és az Egyesült Királyságban mintegy fele tartozik a nagy és a nagyon nagy gazdaságok kategóriájába. Arányuk a déli országokban (Olaszország, Görögország) mindössze 8-9%-os. A nagyon nagy gazdaságok átlagos területe az Egyesült Királyságban 220, Spanyolországban 364 hektár.

A *felhasznált termelési tényezők hatékonyságát, a gazdálkodás eredményességét a nettó* (az amortizáció levonásával számított) *hozzáadott érték mutatja*. Hányada a bruttó termelés értékében a gazdaságok méretének növekedésével csökken. Ez nyilvánvalóan összefüggésben van a gazdaságok termelési szerkezetével. Más a helyzet a *felhasznált élőmunka hatékonyságában*. A hatékonysági mutatót a gazdaságok méretének növekedése a többszörösére emeli, amint látjuk a legfelső kategóriában a legalsóénak tízszerese. *Végül a területegységre vetített mutatószám* meglehetősen kiegyenlített. Csak a nagyon nagy gazdaságok kategóriájában találunk kiugró értéket, ami valószínűleg az ide sorolt, vásárolt takarmányra alapozott nagybani állattartóknak tulajdonítható.

A földterület koncentrációját jelzi, hogy már 2005-ben számos országban a mezőgazdasági terület több mint felét 100 hektárnál nagyobb termelőegységek művelték: Franciaország, Németország, Nagy-Britannia, Csehország, Finnország, Svédország esetében.

Az Európai Unióban 2016-ban 10,5 millió gazdaság 173,3 millió hektár mezőgazdasági területet művelt. A gazdaságok harmada Romániában, 13%-a Lengyelországban, 11%-a Olaszországban és 9%-a Spanyolországban működött. Ezekben a számokban a tagországok statisztikai hivatalai által használt különböző gazdaságküszöbök is szerepet játszanak.

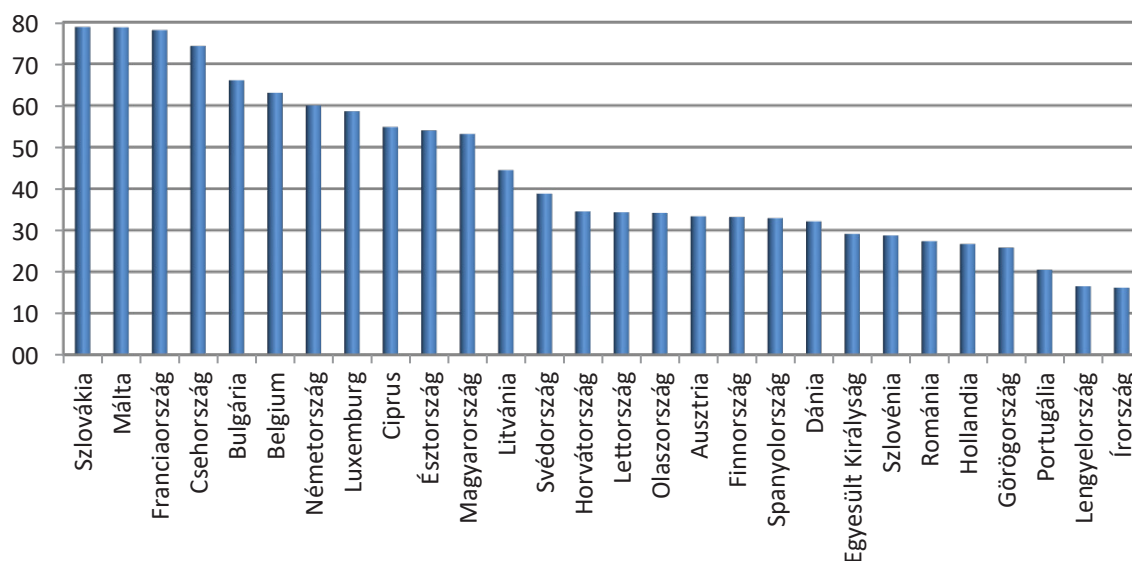
Többéves távlatban a gazdaságok számának jelentős csökkenése figyelhető meg, 2005 és 2016 között az egységek negyede szűnt meg. A tagországok mindegyikében csökkent a gazdaságok száma. Ezzel párhuzamosan folyamatos a koncentráció, a birtokméretek növekedése. Míg 2005-ben 12, 2016-ban már 17 hektár jutott egy gazdaságra. Az új tagállamokban a kisebb birtokméreteknel fogva is gyorsabb a koncentráció: az EU13 országaiban 2005 és 2016 között 51%-kal, az EU15 országaiban 39%-kal növekedett az egy gazdaságra jutó mezőgazdasági terület.

Természetesen a tagországok gazdaságszerkezete közötti különbségek jelentősek. A legnagyobb birtokméretek Csehországban, az Egyesült Királyságban, Szlovákiában, Dániában, Franciaországban és Németországban figyelhetőek meg. Ezzel szemben Máltán, Cipruson, Romániában, Szlovéniában és Görögországban a leginkább elaprózódott a birtokszerkezet.

Az Európai Unióban nagyszámban található 2 hektár alatti kisgazdaság/mezőgazdasági háztartás, a földhasználatuk azonban nem jelentős. Az EU-ban a gazdaságok 42%-a használ 2 hektárnál kisebb mezőgazdasági területet. Részesedésük a teljes földhasználatból 2016-ban 2% volt. A kisgazdaságok aránya Máltán, Cipruson, Bulgáriában, Romániában és Magyarországon meghaladta a 70%-ot, míg Finnországban, Svédországban, Dániában, Írországban és az Egyesült Királyságban nem érte el az 5%-ot. E kisüzemek aránya a földhasználatban 46% Máltán, 15% Cipruson, és 12% Romániában, ezzel szemben a többi tagországban legfeljebb néhány százalék.

A versenytárs agrártermelő országokhoz viszonyítva az Európai Unió birtokméretei kicsinek számítanak. Az egy gazdaságra jutó mezőgazdasági terület Brazíliában 64, Chilében 107, az Egyesült Államokban 170, Kanadában 315, Argentínában 590 hektár, Ausztráliában pedig meghaladja a 3000 hektárt (Európai Bizottság 2017).

A földhasználatban jelentős a haszonbérlet szerepe, az EU mezőgazdasági területének 43%-át használták bérlők 2013-ban. A tagországok között nagy különbségek figyelhetők meg. A terület mintegy négyötöde volt bérlemény Szlovákiában, Máltán és Franciaországban, míg Írországbban és Lengyelországban csupán 16%-os volt ez az arány (lásd 4. ábra).

4. ábra: A bérelt területek aránya a mezőgazdasági területből 2013-ban

Forrás: EUROSTAT gazdaságszerkezeti összeírások

5. A TERMELÉS SZERKEZETE

5.1. AZ ÁGAZATI FELÉPÍTÉS

Az EU15 mezőgazdasági termelési szerkezete nagy fokú általánosítás alapján azzal jellemezhető, hogy abban az állattenyésztési ágazatok súlya átlagosan 49%, a kertészeti ágazatoké 25%, a főbb szántóföldi növényeké pedig 14%. Az egyes tagországok mezőgazdasági ágazatainak szerkezete azonban ezektől az arányoktól jelentősen eltér.

Az északnyugati és az északi országokban az állattenyésztési ágazatok, a déli országokban a zöldség-, a gyümölcs-, a szőlőtermelés részesedése nagyobb az átlagosnál. Franciaország mindkét országcsoport jellegzetességét egyesíti: területe részben az északnyugati, részben a földközi-tengeri zónába tartozik.

Az állattenyésztési ágazatok a mezőgazdaság végtermékének megközelítőleg kétharmadát adják Dániában, Belgiumban, Németországban és az északi országokban: Svédországban, Finnországban, továbbá Ausztriában. Kiugróan magas (86%-os) ez a részarány Írországban. Ugyanakkor Hollandia fejlett állattenyésztéssel, egyidejűleg kiemelkedő színvonalú kertészeti termeléssel rendelkezik.

Az állattenyésztési ágazatok között az első helyet a *szarvasmarha-tenyésztés* foglalja el. Termelésének értéke – Dánia és Belgium kivételével – minden országban nagyobb, mint az abrakra alapozott állattenyésztési ágazatoké.

A déli országokban a kertészeti ágazatok 30-40%-os részaránya tűnik ki. Közismert ugyanakkor Hollandia kiemelkedő jelentősége, amelyben nagy szerepe van az üveg alatti, illetve a virág- és dísnövény-termesztésnek.

Az agrártermékek harmadik nagy csoportját a fő szántóföldi növények képezik. Közülük a mezőgazdasági végtermékben a legnagyobb arányban (átlagosan 10%-ban Franciaországban és az Egyesült Királyságban 12-14%-ban) a gabonatermelés részesedik. Rizst jelentősebb arányban Spanyolországban, Portugáliában és Görögországban termelnek. Az olajosmagvak termelése csak néhány országban számottevő (főleg Franciaországban és Spanyolországban). Bár a legtöbb cukorrépát is Franciaországban termelik, annak aránya a 4%-ot meghaladó vagy azt megközelítő Németországban, Belgiumban és Svédországban. A vetőmagtermelés Hollandiában és Franciaországban jelentős. A dohánytermelés a földközi-tengeri zónában, elsősorban Görögországban és Spanyolországban összpontosul. Végül a textilnövények termelése Görögországban jelentős; mezőgazdasági termelésének 10%-át adja a gyapot, amely az Unió termelésének háromnegyedét képviseli.

Az Európai Unió mezőgazdasága erősen koncentrált, a kibocsátás nagy részét a régi tagállamok adják, és részesedésük az elmúlt 10 évben csak enyhén csökkent.⁷ Az EU15 országai 2017-ben a mezőgazdasági kibocsátás 83,4%-át adták, 0,2 százalékponttal kevesebbet, mint 2016-ban, és 0,4 százalékponttal kevesebbet, mint 2007-ben. Az 5 legnagyobb termelő ország (Franciaország, Németország, Olaszország, Spanyolország és az Egyesült Királyság) 2017-ben az EU mezőgazdasági kibocsátásának közel kétharmadát (61,6%-át) adta. A magyar mezőgazdaság kibocsátása 1,9%-a volt az EU28 kibocsátásának.

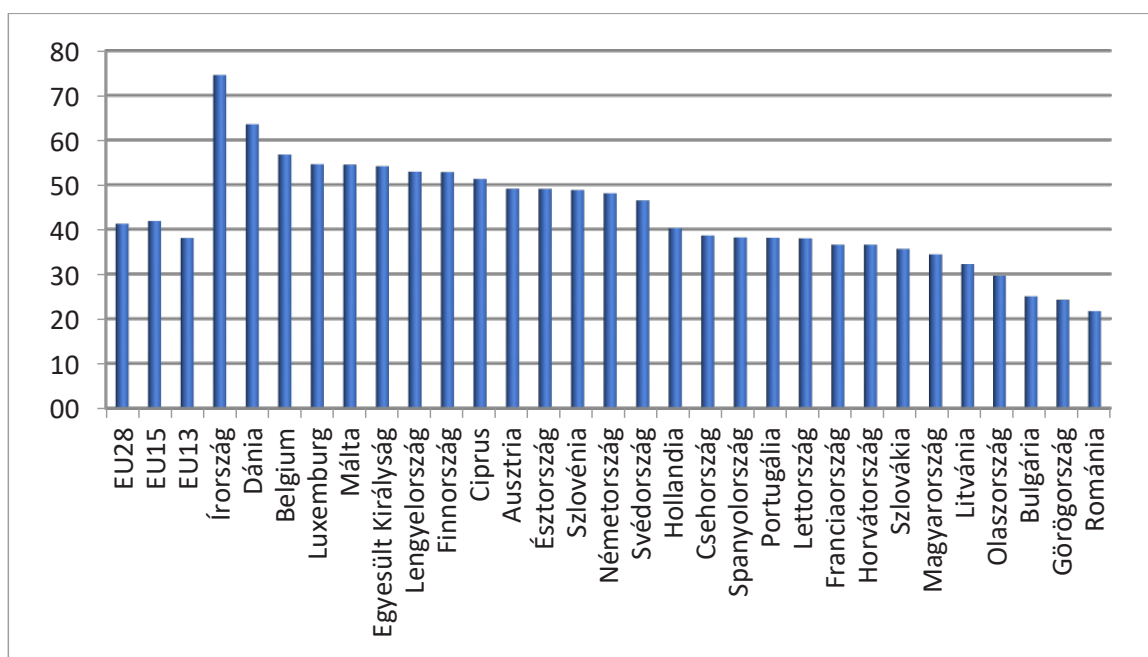
A tagállamok között jelentősek az eltérések. A növénytermesztés aránya a déli, illetve keleti országokban, Romániában, Görögországban, Bulgáriában, Spanyolországban és Magyarországon a legmagasabb, az állattenyésztés részesedése pedig az északnyugati országokban: Írországban, Dániában, Belgiumban, Luxemburgban és az Egyesült Királyságban a legjelentősebb. Általánosságban elmondható, hogy az EU régi tagállamaiban

⁷ Az alábbiakban Pál (2020) munkájára támaszkodtunk.

magasabb az állattenyésztés részesedése a mezőgazdasági kibocsátásból, ami kedvezőbb szerkezetet takar. Hozzájárul a kiegyensúlyozottabb kibocsátáshoz, valamint kedvező a hozzáadott érték és a foglalkoztatás növekedése szempontjából.

Az Európai Unió mezőgazdaságának kibocsátása kiegyensúlyozott; felét a növényi termékek, négytizedét az állatok, állati termékek, a fennmaradó részt a mezőgazdasági szolgáltatások, másodlagos tevékenységek tették ki 2017-ben. A növénytermesztésen belül a legjelentősebb a gabonafélék szerepe; a teljes mezőgazdasági kibocsátás több mint tizedét adták. Kedvező, hogy a munkaigényes és magasabb hozzáadott értéket termelő növénytermesztési kultúrák (friss zöldségek, friss gyümölcsök, szőlő, bor, olíva, olívaolaj, valamint a dísznövények és faiskolák) a kibocsátás negyedét tették ki. Az állattenyésztésen belül a legjelentősebb a szarvasmarha-ágazat (vágómarha és tej), amely a teljes kibocsátás közel negyedét képviselte. Érdemes megjegyezni, hogy a vágómarha-kibocsátás mintegy kétharmada tejhasznú tehén (Európai Bizottság 2017). Emellett fontos még a sertés-, és a baromfiágazat (vágóbaromfi és tojás) szerepe. (Az állattenyésztés arányának alakulásáról ld. a 5. ábrát.)

Az új tagállamokban a növénytermesztés aránya a csatlakozás óta emelkedett, amely az alábbi fő okokkal magyarázható. Egyrészt a Közös Agrárpolitika a növénytermesztést részesíti előnyben, másrészt nem állt rendelkezésre elég forrás a beruházásigényes állattenyésztés fejlesztéséhez. Ugyanakkor az EU-csatlakozás éles versenyre eredményezett a régi tagországok modern technológiát tartalmazó állattartóival. Az állattenyésztés termelése kevésbé rugalmas, nehezebben alkalmazkodik a piaci változásokhoz, ezért pénzügyi kockázatai magasabbak. Ráadásul az állattenyésztés minden napra munkát ad a gazdálkodóknak, ezért is vonzóbb sokak számára a szántóföldi növénytermesztés.

5. ábra: Az állattenyésztés részesedése a mezőgazdasági kibocsátásból (2017, %)

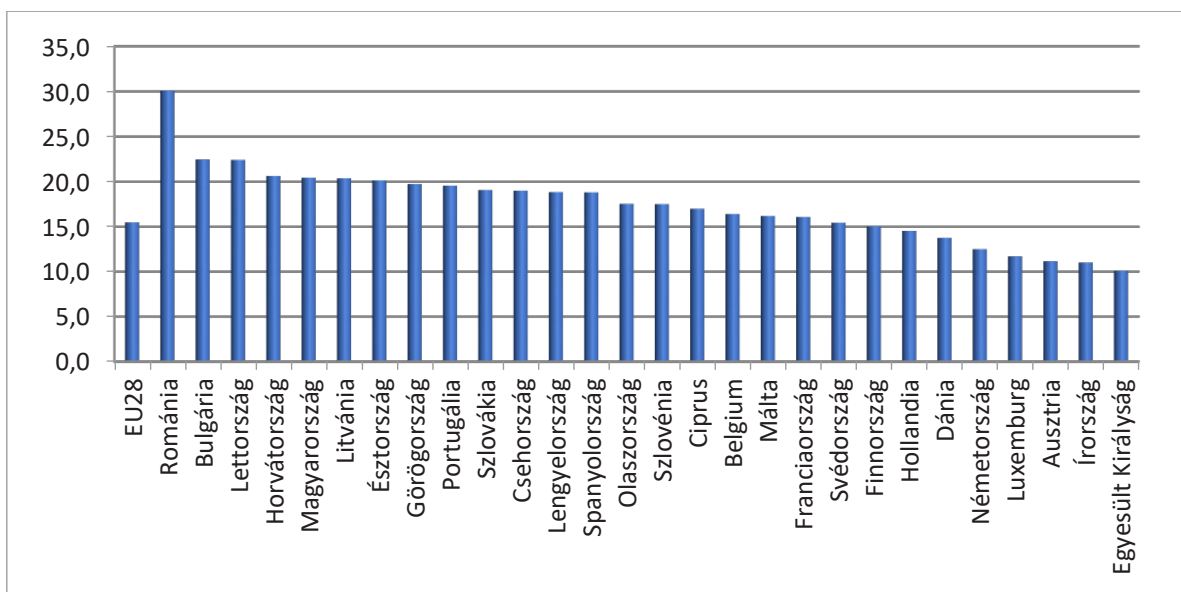
Forrás: EUROSTAT Mezőgazdasági Számlarendszer második előzetese

A legtöbb mezőgazdasági ágazat esetében Franciaország a legnagyobb termelő (búza, kukorica, árpa, repce, bor, szarvasmarha, tej, baromfi), a szója esetében Olaszország a legnagyobb kibocsátó, a cukorrépa és a burgonya legnagyobb előállítója Németország, a sertés, a friss zöldségek, a friss gyümölcsök, az olajbogyó és a tojás esetében Spanyolország vezet, míg az Egyesült Királyság az Európai Unió első számú juhtenyésztője.

6. ÉLELMISZERFOGYASZTÁS

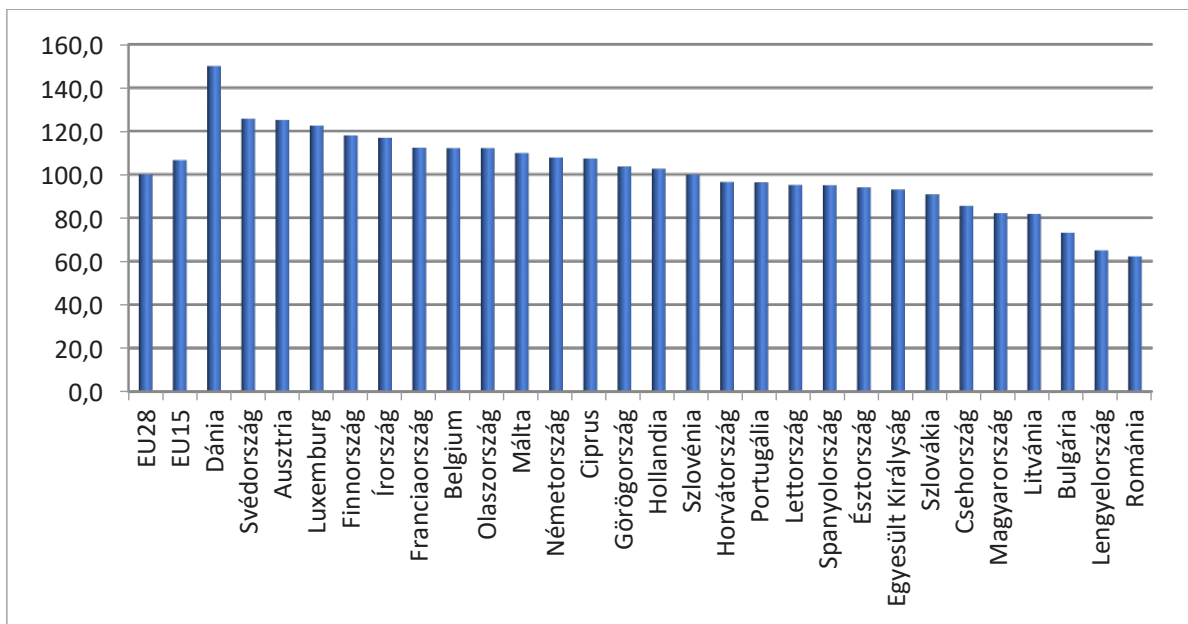
Az élelmiszerekre és alkoholmentes italokra fordított kiadások aránya szoros összefüggésben áll a gazdasági fejlettséggel. Minél fejlettebb egy ország, annál kisebb az alapvető szükségletekre (többek között élelmiszerekre) fordított kiadások aránya, és annál több elkölthető jövedelem marad egyéb célokra. Az Európai Unió egészében 2017-ben a háztartások kiadásaik 15%-át költötték élelmiszerekre és alkoholmentes italokra. Ez az arány Romániában, Bulgáriában és Lettországnban meghaladta a 20%-ot, míg az Egyesült Királyságban, Írországnban és Ausztriában 10-11%-ot képviselt. (Ld. 6. ábra.)

Az Európai Unió tagállamainak élelmiszeráraitban jelentős különbségek fedezhetőek fel, amelyet elsősorban az adórendszer, az élelmiszerkereskedelem szerkezete, a bérköltségek és a fogyasztói preferenciákból adódó minőségi különbségek magyaráznak. A fejlettebb országokban többnyire drágábbak az élelmiszerek. A legmagasabb élelmiszer-árszínvonal 2017-ben Dániában, Svédországnban és Ausztriában volt megfigyelhető, míg Romániában, Lengyelországnban és Bulgáriában voltak a legolcsóbbak. Dánia és Románia árszintje között 2,4-szeres volt a különbség. (Ld. 7. ábra.)

6. ábra: Az élelmiszerek és alkoholmentes italok részesedése az összes kiadásból 2017 (%)

Forrás: EUROSTAT, harmonizált fogyasztóiár-index számításához használt súlyok alapján

7. ábra: Az élelmiszerek és alkoholmentes italok árainak aránya az Európai Unióban 2017-ben (EU28 = 100)

Forrás: EUROSTAT

7. AZ AGRÁRTERMÉKEK NEMZETKÖZI KERESKEDELME

7.1. AZ ÉRTÉKESÍTÉSI IRÁNYOK

Az Európai Gazdasági Közösség létrehozásakor a 6 alapító ország élelmiszer-önellátása 85%-os volt. Célul tűzték ki – többek között – az élelmezési biztonság, az önellátás megteremtését. Az önellátás az 1980-as években a kontinensen sikerrel termelhető agrártermékekből – néhány kivételtől (olajosmagvak és olajosmagdarák, kukorica, juhhús, méz stb.) eltekintve – az Európai Unió többszöri bővülése mellett is teljessé vált.

Az Európai Unió lakossága, jövedelméhez mérten viszonylag kedvező áron, korábban soha nem látott bőségben, választékban, minőségben elégítheti ki élelmiszerek iránti keresletét. *A háztartási kiadások egyre kisebb hányadát kötik le az élelmiszerek:* a háztartások átlagosan kiadásai 17,5%-át fordítják élelmiszerek, ital- és dohányárak vásárlására. A fogyasztók helyzete néhány országban még ennél is kedvezőbb, az élelmiszer-kiadások aránya az Egyesült Királyságban, Németországban, Hollandiában a 11%-ot sem éri el. Ezenfelül kiadásai mintegy 4-10%-át más élelmiszeripari termékek, alkoholmentes és szeszesitalok, dohányárak vásárlására költik.

Az élelmiszerek nagy része *magas fokon feldolgozott formában* jut el a fogyasztókhoz. A Közös Agrárpolitika céljai közé tartozott és tartozik ma is, hogy az Európai Unió *élelmiszerpiacát elsősorban tagállamok termelőinek tartsák fenn. (Közösségi preferencia.)* A tagállamok közötti áruforgalom az Unió szempontjából nem minősül külkereskedelemnek. Az egyes tagállamok külkereskedelmi mérlege azonban mind az Európai Unión belüli, mind a harmadik országokkal folytatott árucserét tükrözi.

Az Európai Unió a legtöbb mezőgazdasági termék esetében önellátó. Azaz: termelése meghaladja a fogyasztását. Előbbiek alól a juhhús, a kukorica, a szója és a napraforgó képez kivételt. Az önellátottsági szint kiugróan magas az exportorientált termékek, a sovány és a teljes tejpor esetében, mivel a termelés a fogyasztás kétszeresét teszi ki. A többi termék esetében az önellátottság 2015 és 2017 között 100 és 127% között alakult.

7.2. A TAGÁLLAMOK AGRÁR-KÜLKERESKEDELME

A tagállamok agrártermékekkel folytatott kereskedelme igen élénk. Az agrár-külkereskedelemben az Európai Unión belüli forgalom a meghatározó.

A belső piacon egy-egy termék pályája több tagállamon ívelhet át: előfordul, hogy az egyik országban megtermelt terméket másik országban dolgozzák fel, és harmadikban fogyasztják el. A piaci lehetőségek kihasználása miatt növekszik a termékek „keresztbe szállítása”, a választék bővítése két ország között egyidejűleg exportot és importot is gerjeszt. A nem önellátó országok esetében is gyakran előfordul, hogy egy-egy termékből exportálnak, miközben az adott termékből nettó importőrök. A nagy belső forgalmat jelzi, hogy összege mintegy háromszorosa volt a harmadik országokkal folytatott kereskedelemnek.

Az agráreredetű termékek külkereskedelmének részesedése az országok importjából és exportjából – a mezőgazdaság GDP-hez való hozzájárulástól vagy az agrárfoglalkoztatás arányától, vagy az élelmiszertermékekre fordított kiadások részesedésétől eltérően – nem a gazdasági fejlettség fokára utaló mutatószám. A legfejlettebb és a legkevésbé fejlett országokban is előfordul magas arány, mint ahogyan alacsony részesedés is mérhető mindkét országcsoportban.

A tagállamok összes kiviteléből az agráreredetű termékek aránya 2-19% között szóródott. A legkisebb arányú volt Finnországban, a legnagyobb Görögországban. Dániában, az Unió egyik legfejlettebb országában a kiviteli arány közel állt a görög mutatószámhoz. Az importarány ennél kevésbé különbözött, 4-12% között mozgott, a két szélsőértéket Magyarország,⁸ illetve Dánia képviselte.

A tagállamok többsége nettó importőr az élelmiszergazdasági termékekből. Csupán 10 ország exportja haladta meg az import értékét, közülük 3 ország (Ausztria, Spanyolország, Litvánia) exporttöbblete igen csekély volt.

A „keresztbe szállítások” hatalmas volumenét mutatja, hogy a legnagyobb exportőrországok is jelentős importot bonyolítottak, illetve a legjelentősebb importőrök exportja is számottevő volt. Például a termékszerkezetének sokszínűségéről ismert Franciaország, ahol az ország mérete és földrajzi fekvése következtében déli gyümölcsöktől kezdve az északi kultúrákig minden megtermelhető, a második legnagyobb exportőr volt (Hollandia után). Az importőrök között pedig a harmadik helyet foglalta el. Németország volt a legjelentősebb importőr, ám kivitele a harmadik legnagyobb volt a tagországok sorában. A 6 legjelentősebb importőr ország – Belgium kivételével – a legnagyobb exportőrök közé tartozott.

Az Európai Unió szempontjából csak a harmadik országokkal folytatott kereskedelem számít külkereskedelemnek, míg a tagországok esetében az egymással folytatott kereskedelem is, ezért az EU külkereskedelme kisebb, mint a tagországok külkereskedelmének összege. A tagországok külkereskedelmének közel háromnegyede irányult a belső piacra, és kicsit több mint negyede a harmadik országokba 2016-ban, bár egy évtized alatt ez utóbbi jelentősen emelkedett.

Az agrártermékek iránti kereslet és kínálat földrajzi tekintetben egyre inkább szétválik egymástól, ezért folyamatosan bővül az agrár-kereskedelem. A világ legnagyobb agrár-exportőre az Európai Unió és az USA, közel azonos kivitellel; őket követi Brazília, Kína és Kanada. Az Európai Unió 2013-óta a világ vezető agrár-exportőre.

7.3. AZ UNIÓ HELYE AZ AGRÁRTERMÉKEK VILÁGKERESKEDELMÉBEN

Az Európai Unióban a mezőgazdasági termelés és az élelmiszeripari feldolgozás évtizedeken át gyorsabban növekedett, mint a belső felhasználás. Így egyre több agrártermék került a világpiacra. Az utóbbi években ennek szintje stabilizálódott, habár értéke a világpiaci áralakulástól is függően évről évre ingadozik. A nemzetközi kereskedelemben az export több mint 20%-át, az import esetében ennél nagyobb hányadot az Európai Unió képvisel. *Az agrár-kereskedelem mérlege mérsékelten passzív. Az import jelentős hányada azonban nem kompetitív, azaz Európában sikerrel nem termelhető termék.*

Az Unió legnagyobb agrár-kereskedelmi partnere az Egyesült Államok. Az 1990-es évtized első felében évente 2-3 milliárd ECU volt a forgalom passzív egyenlege. Ez az utóbbi két évtizedben fokozatosan csökkent. Az Unió eladásainak csaknem felét az italok teszik ki, míg az importban az olajosmagvaknak és a takarmányozási célú élelmiszeripari melléktermékeknek jut a vezető szerep.

⁸ A magyar agrárkereskedelem EU-csatlakozás utáni alakulásáról ld. pl. Vásáry - Vasa (2015).

Az agrárexportban az USA 16%-os részesedését követően a második helyet Oroszország foglalja el, azt pedig Japán és Svájc követi, sorrendben 8,7%, illetve 6%-os arányban.

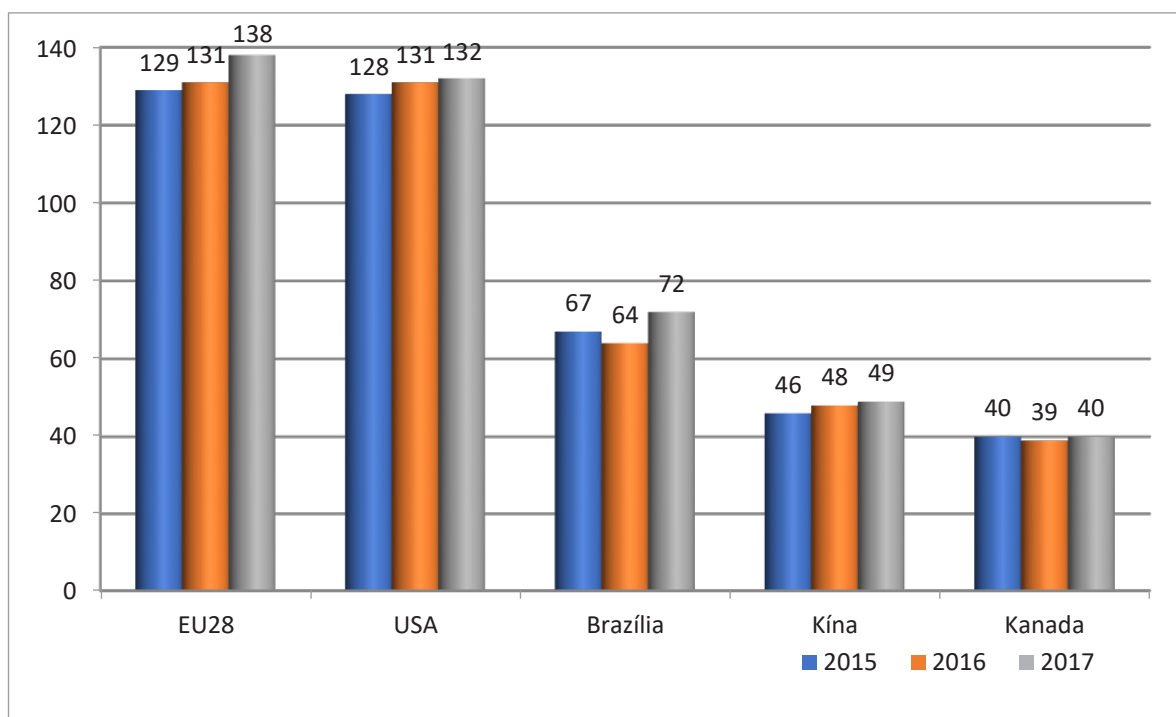
A külkereskedelmi kapcsolatokban nagy szerepe van a nemzetközi szerződéseknek.

Kiemelést érdemelnek még a Lomói Egyezményhez tartozó fejlődő országok, ahová az export 6%-a, illetve az Arab-öböl országai, ahová 4,5%-a irányul.

Az agrárimportban a legjelentősebb partnerek az Egyesült Államokon kívül a dél-amerikai országok (elsősorban Brazília), a Lomói Egyezmény tagállamai.

Az EU részesedése a fontosabb mezőgazdasági termékek exportjából változatosan alakult 2000 óta. A búza, a marhahús, a sertés, a juh és a sovány tejpor esetében érdemben emelkedett az Európai Unió szerepe a nemzetközi kereskedelemben. Mindezek következtében a sertés- és a soványtejpor-export közel harmadát, és a búzaexport közel ötödét adta 2015 és 2017 között.⁹ Ezzel szemben az EU részesedése csökkent a cukor, a baromfi-hús, vaj és a teljes tejpor esetében. Utóbbi oka a következő: a versenytárs országok kivitele az európai exportnál dinamikusabban bővült. Ugyanakkor az EU továbbra is a világ sajtexportjának közel egyharmadát teljesíti, hasonlóképpen a 2002 és 2004 közötti évekhez.

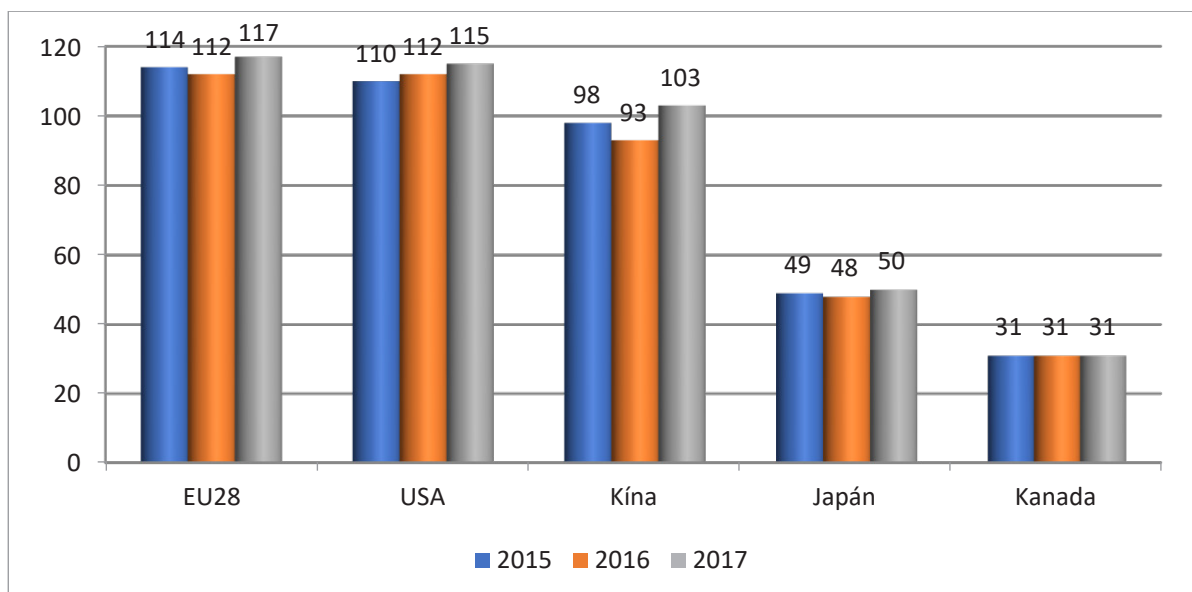
Az importoldalon is az EU és az USA áll az élen, majd Kína, Japán és Kanada következik. Az agrár-kereskedelem főbb szereplői alapvetően három csoportba sorolhatóak: az EU, USA, Kína és Kanada jelentős mezőgazdasági termeléssel rendelkezik, esetükben az export és az import egyaránt nagymértékű. Brazília, Argentína, Ausztrália és Új-Zéland elsősorban exportőrök, az importjuk elhanyagolható mértékű. Japán és Oroszország ezzel szemben a vezető importőrök között szerepelnek. (Ld. 8. és 9. ábra.)

8. ábra: A világ vezető agrárexportőrei (milliárd euró)

Forrás: Európai Bizottság Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Főigazgatóság

⁹ Az alábbiakban Pál (2020) munkájára támaszkodtunk.

9. ábra: A világ vezető agrárimportőrei (milliárd euró)

Forrás: Európai Bizottság Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Főigazgatóság

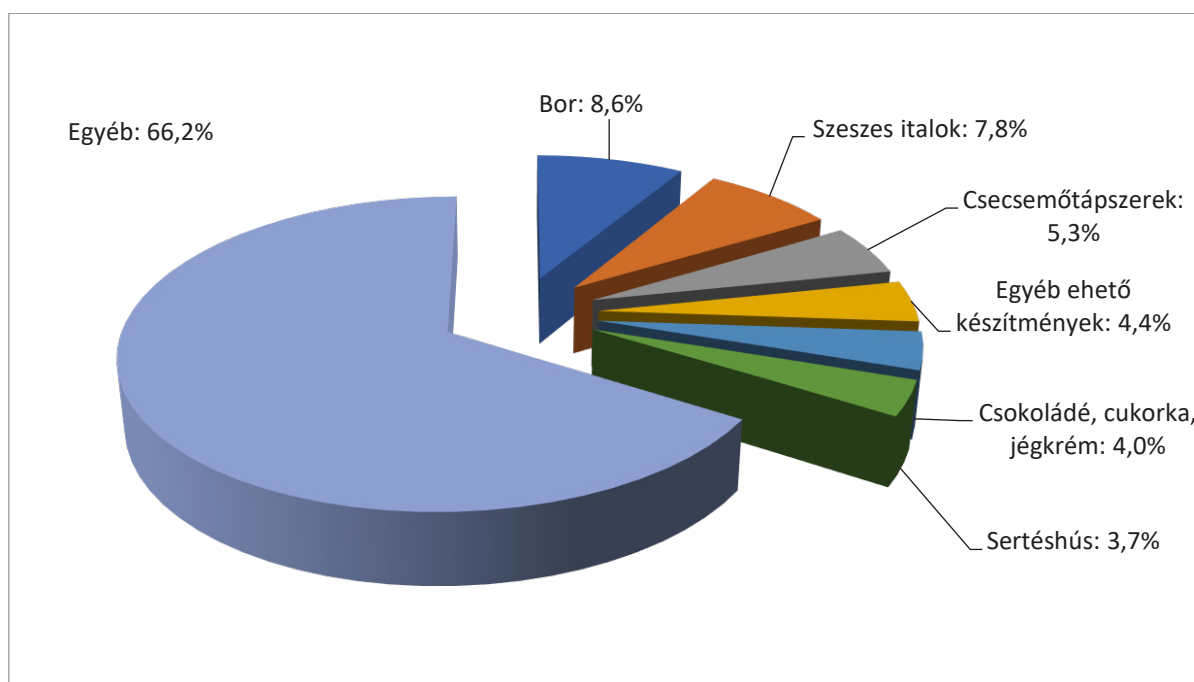
Az Európai Unió évek óta a világ vezető agrárexportőre és -importőre (Európai Bizottság 2018). Az EU agrárkivitele 2007 és 2017 között - 2009-et kivéve - minden évben emelkedett, e folyamat során 2017-ben újabb rekordértéket ért el. Az EU agrárexportja 2017-ben 138 milliárd euró volt, 5,1%-kal több, mint 2016-ban. Az exporttal párhuzamosan az EU agrárimportja is jelentősen bővült. (Csak 2009-ben és 2016-ban maradt el az egy évvel korábbtól.) Az EU agrárimportja 2017-ben 117 milliárd euróra bővült, ezzel 4,5%-kal haladta meg a 2016. évet. Az EU agrárexportja a kétszeresére bővült 2007 és 2017 között. 2010 óta az export meghaladja az importot is, vagyis az Európai Unió agrártermékekből nettó exportőr. A külkereskedelmi többlet 2017-ben 20,5 milliárd eurót tett ki, 9%-kal bővült egy év alatt.

Az agrártermékek jelentős mértékben járulnak hozzá az Európai Unió teljes külkereskedelméhez. A külkereskedelemben elfoglalt arányuk meghaladja a bruttó hozzáadott értékből való részesedésüket. Az agrártermékek részesedése a termékexportból 7,5%, az importból 6,6% volt 2016-ban. Az agrártermékek területén elért külkereskedelmi többlet a teljes többlet közel felét adta.

A külkereskedelem aránya az EU agrártermeléséből egyre magasabb. Következésképpen a külpiacok egyre fontosabbak az agrárgazdaság fejlődése szempontjából. Az export aránya a feldolgozatlan termékek termelési értékéből 2008 és 2016 között 7,7%-ról 12,3%-ra, a feldolgozott termékek esetében 6,7%-ról 10,5%-ra bővült (Európai Bizottság 2018).

A kivitel termékskálája széles, a termékpálya minden szakaszából megtalálhatók benne termékek, a feldolgozatlan tömegtermékektől kezdve a magasan feldolgozott, egyedi igényeket kielégítő élelmiszeripari termékekig. Ugyanakkor a feldolgozott termékek a meghatározóak, ami kedvező a hozzáadott érték, a kivitel kiegyensúlyozott növekedése és a foglalkoztatottság szempontjából. Az EU agrárexportjának 2017-ben több mint négytizedét tették ki a magasan feldolgozott élelmiszerek. Ez az arány az elmúlt évtizedben folyamatosan emelkedett (Európai Bizottság 2018).

Az export termékszerkezete mérsékelten koncentrált. A legjelentősebb termékcsoportot a bor, a szeszes italok és a csecsemőtápszerek képezték 2017-ben, a teljes kivitel 22%-át adva. Ezt követték a különböző ehető készítmények, a csokoládé és a sertéshús, egyaránt 4%-os részesedéssel. Az első hat termékcsoport részesedése a teljes agrárexportból enyhén meghaladta az egyharmadot. (Ld. 10. ábra.)

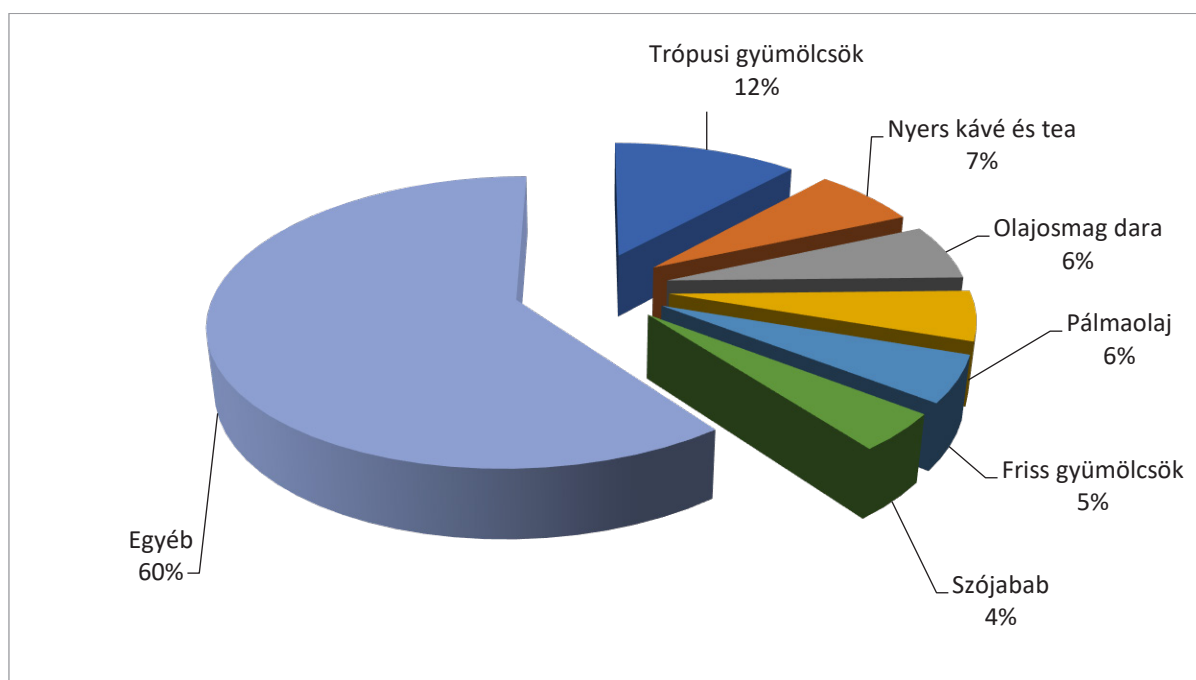
10. ábra: Az EU agrárexportjának szerkezete 2017-ben (%)

Forrás: Európai Bizottság Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Főigazgatósága

Ezzel szemben az import nagy részét a tömegtermékek képviselik, alacsonyabb feldolgozottsági fokkal. A magasan feldolgozott termékek részesedése az importból mindössze 17% volt 2017-ben. Ez az érték nagyságrendekkel elmarad az exportban elfoglalt arányuktól, ami az EU agrárszektorának versenyképességét mutatja (Európai Bizottság 2018).

Az agrárimport alapvetően három fő kategóriából áll: olyan termékekből, amelyet éghajlati adottságok miatt nem, vagy csak kis mennyiségben termel az EU (többek között trópusi gyümölcsök), takarmány-alapanyagok (többek között szója, napraforgódara), illetve alapanyagok az élelmiszeripar számára (többek között pálmaolaj) (Európai Bizottság 2018).

Az agrárimport esetében enyhén magasabb a koncentráció. A három legjelentősebb termékcsoport, a trópusi gyümölcsök, a nyers kávé és tea és az olajdarák az export negyedét, a pálmaolajjal, a friss gyümölcsökkel és a szójababbal kiegészülve több mint 40%-át adta 2017-ben. (Ld. 11. ábra.)

11. ábra: Az EU agrárimportjának szerkezete 2017-ben (%)

Forrás: Európai Bizottság Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Főigazgatósága

Az Európai Unió agrárexportjának legfontosabb célszágája az USA, Kína, Svájc, Oroszország és Japán, a teljes agrárkivitel 40%-át adva. Az EU agrárimportjának főbb származási országai Brazília, az USA, Argentína, Ukrajna és Kína.

7.4. AZ AGRÁREXPOR T SZERKEZETE

Az agrárexport termékstruktúráját elemezve kitűnik az italárúk, a húsfélék, a tejtermékek és a gabonafélék magas, együttesen mintegy 50%-os aránya. A gabonától eltekintve túlnyomórészt *magas fokon feldolgozott, jó minőségű, márkás termékekről* van szó. E termékekből az Unió exportja a világkereskedelem jelentős hányadát képviseli: borból 61%-ot sertéshúsból 51%-ot, sajtból 41%-ot, baromfiból 20 %-ot. A búza exportjában évente 10-15%-ban részesedett.

Az Unió közös agrárpolitikája az elmúlt negyedszázadban a támogatott agrárexport visszaszorítására törekedett. Erre nemzetközi egyezmény is kötelezi. Az egyes tagországok mégis agrárexportjuk növelésében érdekeltek. Ennek célszerű módja a támogatásban nem részesülő, *nagyobb hozzáadott értéket megtestesítő feldolgozott termékek kivitelének* előmozdítása. Például Franciaország agrárexportjának 30%-a támogatás nélkül talál vevőre.

A kivitel termékstruktúrája széles. A termékpálya minden szakaszából megtalálhatóak benne termékek: a feldolgozatlan tömegtermékektől kezdve a magasan feldolgozott, egyedi igényeket kielégítő élelmiszeripari termékekig terjedően. Ugyanakkor a feldolgozott termékek a meghatározóak. Ez utóbbi egyértelműen kedvező a hozzáadott érték, a kivitel kiegyensúlyozott növekedése és a foglalkoztatottság szempontjából. Az EU agrárexportjának

több mint négytizedét tették ki a magasan feldolgozott élelmiszerek 2017-ben, ez az arány az elmúlt évtizedben folyamatosan emelkedett.

Az export termékszerkezete mérsékelten koncentrált. A legjelentősebb termékcsoporthoz a bor, a szeszes italok és a csecsemőtápszerek tartoztak 2017-ben. E termékek az előbbi esztendőben a teljes kivitel 22%-át képviselték. Ezt követik a különböző ehető készítmények, a csokoládé és a sertéshús, egyaránt 4%-os részesedéssel. Az első 6 termékcsoporthoz tartozó termékek részesedése a teljes agrárexportból enyhén meghaladta az egyharmadot.

7.5. AZ AGRÁRIMPORTRÓL SZERKEZETE

Az agrár-külkereskedelem fogalma tágabb, mint az élelmiszer-cikkeké: beletartoznak a nem élelmiszer-célú mezőgazdasági eredetű nyersanyagok is. Az import összetételének vizsgálatakor ezeket is számításba kell venni. Az import termékstruktúrájában az élelmiszer-termékek közül a zöldség- és gyümölcsfélék, a tengeri termékek, a kávé, a tea és a fűszerek, továbbá a takarmányok a legjelentősebbek. Számottevő a fa- és fűrészárak, a textilszálak és az olajmagvak, olajmagdarák részesedése is.

Az importált termékek közül *kiemelést érdemel a szójabab*, amiből az Unió tagállamai 13-14 millió tonnányit vásárolnak meg, ami a világkereskedelemben kerülő mennyiség fele, s ezenfelül 10-12 millió tonna szójadarat is importálnak. A gyümölcsimport nemcsak 800-900 ezer tonna narancs, hanem 800-900 ezer tonna alma behozatalát is magában foglalja. A gabonafélék közül 2,5-3,5 millió tonna kukorica és 1,0 millió tonna kemény búza importja érdemel említést. 2 millió tonna nyerscukrot is vásárolnak, hogy finomítás után a világpiacon értékesítsék.

Az agrárexporttal szemben az import nagy részét a tömegtermékek képviselik, alacsonyabb feldolgozottsági fokkal. A magasan feldolgozott termékek részesedése az importból 2017-ben mindössze 17% volt. Ez az érték nagyságrendekkel elmarad az exportban képviselt arányuktól, ami az EU agrárszektorának versenyképességét mutatja.

Az agrárimport alapvetően három fő kategóriából áll: olyan termékekből, amelyet éghajlati adottságok miatt nem, vagy csak kis mennyiségben termel az EU (többek között trópusi gyümölcsök), takarmány-alapanyagok (többek között szója, napraforgó dara), illetve alapanyagok az élelmiszeripar számára (többek között pálmaolaj).

Az agrárimport esetében az exportnál némileg magasabb a koncentráció. A három legjelentősebb termékcsoporthoz tartozó termékek részesedése az export negyedét, a pálmaolajjal, a friss gyümölcsökkel és a szójababbal kiegészülve több mint 40%-át adta 2017-ben.

IRODALOMJEGYZÉK

- Csatári, B. – Halmai, P. – Tóth, E. (2009) A vidék jövője – az agrárpolitikától a vidékpolitikáig, In: Banczerowski – Januszné – Bárdosi – Vilmosné Horányi, K. – Horváth, Cs. – Szemenyei, I. – Wagner, P. (szerk.) (2009) *Stratégiai kutatások, 2008–2009. Kutatási jelentések*. Budapest, Miniszterelnöki Hivatal, Magyar Tudományos Akadémia
- Csatári, B. – Halmai, P. – Vásáry, V. (2010) Új vidékpolitika felé. Változó európai paradigma, növekvő hazai kihívások, In: Szarka, L. – Horányi, K. – Horváth, Cs. (szerk.) *Stratégiai kutatások 2009–2010. Kutatási jelentések*. Budapest, Miniszterelnöki Hivatal, Magyar Tudományos Akadémia
- Elekes, A. – Halmai, P. – Uzonyi, Gy. – Vásáry, V. (2003): *Az Európai Unió Közös Agrárpolitikája, Fogalomtár*. Budapest, Agroinform.
- Elekes, A. – Halmai, P. (2005a): A nemzeti agrárpolitika szűkülő lehetőségei – Körvonalazódik az új WTO mezőgazdasági megállapodás. *Külgazdaság*, 49. évf. 11–12. sz. 76–95.
- Elekes, A. – Halmai, P. (2005b): *Declining „Common” Agricultural Policy?: CAP reform of 2003 and its national implementation in the member states*, In: The XIth EAAE Congress: The Future of Rural Europe in the Global Agri-Food System
- Elekes, A. – Halmai, P. – Velikovszky, L. (2006) *How decoupled is the European Union’s Single Farm Payment?* In: 26th Conference of the International Association of Agricultural Economists, Gold Coast, Ausztrália
- Elekes, A. – Halmai, P. – Uzonyi Gy. (2007): Az élelmiszer-biztonság közgazdasági hatásai. *Külgazdaság*, 51. évf. 11–12. sz. 38–59.
- Elekes, A. – Halmai, P. (2008): A WTO Doha-fordulója – (Rész)eredmények, tapasztalatok, kilátások. *Külgazdaság*, 52. évf. 9–10. sz. 34–77.
- Elekes, A. – Halmai, P. (2013) Growth Model of the New Member States: Challenges and Prospects, *Intereconomics: Review of European Economic Policy* 48 : 2 Pp. 124-130.
- Európai Bizottság (2016): Productivity in EU agriculture – slowly but steadily growing. *EU Agricultural Markets Briefs*, No 10, December 2016. Elérhető: https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/markets-and-prices/market-briefs/pdf/10_en.pdf
- Európai Bizottság (2017): *Facts and figures on EU agriculture and the CAP*. Európai Bizottság Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Főigazgatósága. Elérhető: https://ec.europa.eu/info/food-farming-fisheries/farming/facts-and-figures/performance-agricultural-policy/studies-and-reports/economic-analyses-and-briefs_en
- Európai Bizottság (2018): *Agri-food trade in 2017: another record year for EU agri-food trade*. Európai Bizottság Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Főigazgatósága. Elérhető: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/food-farming-fisheries/news/documents/agricultural-trade-report_map2018-1_en.pdf
- Garzon, I. (2006) *Reforming the Common Agricultural Policy. History of a Paradigm Change*. Palgrave Macmillan
- Gibson, J. (1991) *The Common Agricultural Policy*. In. McDonald-Dearder Ed. (1991)
- Gohin, A. – Guyomard, H. – Le Mouel, C. (1999): *Measuring the degree of decoupling of alternative internal support policy instruments: The greenbox issue*, EAAE Conference, Warsaw.

- Gohin et al. (2000): *Measuring the Degree of Decoupling of Alternative Internal Support Policy Instruments: The Green Box Issue*, Rennes. Electronical version: <http://www.rennes.inra.fr/economie/pdf/AJAE1.pdf> February 20th, 2004.
- Gohin, A. – Guyomard, H. (2000): *The Agenda 2000 CAP Reform in the WTO Context: Distortion Effects of Area Compensatory Payments and Set-Aside Requirements*. Paper prepared for the XXIV International Conference of Agricultural Economists, August 13-18, 2000, Berlin, Germany.
- Grant, W. (1997) *The Common Agricultural Policy*. MacMillan, London
- Guyomard, H. – Le Bris, K. (2003): *The Fischler's Proposals for the Common Agricultural Policy: Paving the Way for the Future?* Paper presented at the International Conference on Agricultural policy reform and the WTO: where are we heading? Capri (Italy), June 23-26, 2003
- Halmi, P. (1992) *Veszélyek és remények. Krízisben a „sikerágazat”*, MTA Közgazdaságtudományi Intézet. Budapest
- Halmi, P. (1993) Jelenkori agrárproblémák, *Gazdaság* 26. : 2
- Halmi, P. (1993) *Impacts of Europe Agreement and Expected Changes of the CAP on the Hungarian Agrarian Economy*. In: F. B. Soares, da Silva, J. M. Espada (1993)
- Halmi, P. (1996) Kiigazítás vagy reform? Az európai Közös Agrárpolitika a kilencvenes években. *Európa Fórum* 4. sz.
- Halmi, P. – Pálovits, B. (1997): Az EU-tagság agrárgazdasági hatásmechanizmusai. *Külgazdaság*, 41. évf. 2. sz.
- Halmi, P. (2001a): A Közös Agrárpolitika. In Kende, T. – Szűcs, T. szerk.: *Az Európai Unió politikái*. Budapest, Osiris.
- Halmi, P. – Elekes, A. (2001b) Uruguay után, Katar előtt: a WTO Mezőgazdasági Megállapodás alkalmazás és jövője, *Külgazdaság*, 2001. XLV. évf. 11. szám
- Halmi P. szerk. (2002): *Az Európai Unió agrárrendszere*. Budapest, Mezőgazda.
- Halmi, P. – Elekes, A. (2003): A nemzetközi agrár-kereskedelempolitika új körvonalai. Helyzetértékelés Cancún előtt. *Külgazdaság*, 2003. XLVII. évf. 10. szám
- Halmi, P. (2003) Agrárátalakulás, tőkeleépülés, beruházások, *Fejlesztés és Finanszírozás*, 1. évf. 4. sz.
- Halmi, P. (2004a) Az agrárgazdaság EU-adaptációja. Várható feszültségek, gazdaság- és társadalmpolitikai kihívások, *Politikatudományi Szemle* XIII. évf. 1-2. sz.
- Halmi, P. (2004b): *A reform ökonómiája*. Budapest, KJK KERSZÖV.
- Halmi, P. (2006) A magyar agrárgazdaság EU-beilleszkedése, *Fejlesztés és Finanszírozás*, 2006/2. sz.
- Halmi, P. szerk. (2007): *Az Európai Unió agrárrendszere*. Budapest, Mezőgazda.
- Halmi, P. (2009) Felzárkózás és konvergencia az Európai Unióban, *Statisztikai Szemle* 87 : 1 pp. 41-62.
- Halmi, P. – Vásáry V. (2010) Growth Crisis in the EU: Challenges and Prospects, *Intereconomics: Review of European Economic Policy* 45 : 5 pp. 329-336.
- Halmi, P. – Csátsári, B. – Vásáry, V. (2010a): Új vidékpolitika felé. Változó európai paradigma, növekvő hazai kihívások In Szarka, L. – Horányi, K. – Horváth, Cs. szerk.: *Stratégiai kutatások 2009–2010. Kutatási jelentések*. Budapest, Miniszterelnöki Hivatal – Magyar Tudományos Akadémia.
- Halmi, P. (2010b): Közös Agrárpolitika. In Kengyel, Á. szerk.: *Az Európai Unió közös politikái*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Halmi, P. (2011) Válság és potenciális növekedés az Európai Unióban, *Közgazdasági Szemle* 58 : 12 pp. 1059-1081.
- Halmi, P. – Vásáry, V. (2011) Crisis and economic growth in the EU: Medium and long-term trends, *Acta Oeconomica* 61. évf. 4 pp. 465-485.

- Halmai, P. (2015a): Közös mezőgazdasági politika. In Kende T. szerk.: *Bevezetés az Európai Unió politikáiba*. Budapest, Wolters Kluwer.
- Halmai, P. (2015b) Az európai növekedési potenciál eróziója és válsága, *Közgazdasági Szemle* 62 : 4 pp. 379-414.
- Halmai, P. (2017) Új geometria: „teljes” gazdasági és monetáris unió?: A gazdasági kormányzás új dimenziói az Európai Unióban, *Magyar Tudomány* 178 : 1 pp. 6-17.
- Halmai, P. (2018a) Az európai növekedési modell kifulladására, *Közgazdasági Szemle* 65 : 2 pp. 122-160.
- Halmai, P. (2018b) A Brexit lehetséges gazdasági hatásai, *Európai Tükör: az Integrációs Stratégiai Munkacsoport kéthavonta megjelenő folyóirata*, XXI : 2 pp. 7-32.
- Halmai, P. (2018c) Európai reformok: Többsebességű Európa? Differenciált gazdasági integráció versus átfogó reform, *Európai Tükör: az Integrációs Stratégiai Munkacsoport kéthavonta megjelenő folyóirata* 21 : 3 pp. 21-44.
- Halmai, P. (2019) Konvergencia és felzárkózás az euróövezetben, *Közgazdasági Szemle* 66 : 6 pp. 687-712.
- Halmai, P. (2020a): *Európai gazdasági integráció*. Budapest, Dialóg Campus.
- Halmai, P. (2020b): *Mélyintegráció. A Gazdasági és Monetáris Unió ökonómiaja*. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Megjelenés alatt.)
- Halmai, P. (2020c): Közös Agrárpolitika. In Kengyel, Á. szerk.: *Az Európai Unió közös politikái*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Halmai, P. (szerk.) (2020d) *A Közös Agrárpolitika rendszere*, Budapest, Dialóg Campus Kiadó,
- Halmai, P. (2020e) A Közös Agrárpolitika rendszere, In: Halmai, Péter (szerk.) *A Közös Agrárpolitika rendszere*, Budapest, Dialóg Campus Kiadó, (2020) pp. 11-48.
- Halmai, P. (2020f) A Közös Agrárpolitika reformja, In: Halmai, Péter (szerk.) *A Közös Agrárpolitika rendszere*, Budapest, Dialóg Campus Kiadó, (2020) pp. 49-103.
- Halmai, P. (2020g) A dezintegráció gazdaságtana. A brexit esete, *Közgazdasági Szemle* 67 : 9 pp. 837-877.
- Halmai, P. (2020h) A brexit gazdaságtana, In: Halmai, P. (szerk.) *A BREXIT forgatókönyvei és hatásai*, Budapest, Nordex Nonprofit Kft. – Dialóg Campus Kiadó, (2020) pp. 85-212.
- Halmai P. (2020i) A populizmus ára: a Brexit adó, *Magyar Tudomány*, 12. sz.
- Halmai, P. – Elekes, A. – Velikovszky, L. (2006a): *CAP Reform and Decoupling*. Paper presented at the 26th Conference of the IAAE (International Association of Agricultural Economists), Queensland, Australia, August 2006. <http://www.iaae-agecon.org/AusConf/images/documents/IAAE%20Handbook%20Web.pdf>
- Halmai, P. – Elekes, A. – Velikovszky, L. (2006b): *How decoupled is the European Union's Single Farm Payment?* Paper presented at the 26th Conference of the IAAE (International Association of Agricultural Economists), Queensland, Australia, August 2006. <http://www.iaae-agecon.org/AusConf/images/documents/IAAE%20Handbook%20Web.pdf>
- Halmai, P. – Elekes, A. – Velikovszky, L. (2005a): *Has the CAP Become Really More Transparent and Less Trade Distorting?* Paper prepared for the International Agricultural Trade Research Consortium Summer Symposium: Pressures for Agricultural Policy Reform: WTO Panels and the Doha Round Negotiations. European Commission Joint Research Facility, Seville, Spain, June 19-21, 2005.
- Harte, L. – O’Connell, J. (2002) How well do Agri-Environmental payments conform with Multifunctionality. *EuroChoices*
- Hartell, J. G. - Swinnen, J. F.M. (2000) *Agriculture and East-West European Integration*, Ashgate, Andovershot
- Hartmann, M. - Schmitz, P. M. - von Witzke, H. Ed. (1994) *Agricultural Trade and Economic Integration in Europe and in North America*, Kiel.

- Hartmann, M. - Schmitz, P. M. (1992) *Free Trade versus Supply Control: The Case of European Community*. In: Becker et al. Ed. (1992)
- Hennessy, D. A. (1998): "The production effects of agricultural income support policies under uncertainty", *American Journal of Agricultural Economics*, Vol. 80, pp. 46-57.
- Henrichsmeyer, W. - Witzke, H. P. (1994) *Agrarpolitik. Band 1. Agrarökonomische Grundlagen*. Stuttgart.
- Henrichsmeyer, W. - Witzke, H. P. (1994) *Agrarpolitik. Band 2. Bewertung und Willensbildung*. Stuttgart.
- Hodge, I. – Latacz-Lohmann, U. – McNally, S. – Renwick, A. – Rush, C. (2003) Beyond money for nothing; beyond set-aside? *EuroChoices*, Volume 2
- Huylenbroeck. G. van – Durand. G. (2003): *Multifunctional Agriculture*, Ashgate Aldershot
- Ingersent, K. A. – Rayner, A. J. – Hine, R. C. (Eds.) (1998) *The Reform of the Common Agricultural Policy*. MacMillan, London.
- Josling, T. – Tangermann, S. – Warley, T. K. (1996) *Agriculture in the GATT*. MacMillan, Houndmills
- Josling, T. - Tangermann, S. (1995) *Toward a CAP for the Next Century*. London (Manuscript)
- Josling, T. – Tangermann, S. [1999]: Implementation of the WTO Agreement on Agriculture and Developments for the Next Round of Negotiations. *European Review of Agricultural Economics*, 26(3), 371–388.
- Josling, T. (2003): *Domestic Farm Policies and the WTO Negotiations on Domestic Support*. Invited paper presented at the International Conference – Agricultural policy reform and the WTO: where are we heading? 2003. június 23–26. Capri, Olaszország.
- Kengyel, Á. (1999) *Az Európai Unió regionális politikája*. Aula, Budapest
- Keyzer, M. et al (2001) *Impact quantification of CAP adjustment in the context of the mid-term review*, Stichting Onderzoek Wereldvoedselvoorziening van de Vrije Universiteit, Amsterdam
- Kjeldahl, R. – Tracy, M. Ed. (1994) *Renationalisation of the Common Agricultural Policy?* Aps, Brussels
- Kjeldahl, R. (1993) *Direct Payment: How to Classify and Evaluate the Schemes*, in: Lehmann-Popp-Stucki (1993)
- Kovács, T. (2003) *Vidékfejlesztési politika*. Dialóg Campus kiadó, Budapest – Pécs
- Latacz-Lohmann, U. – Hodge, I. (2001) „Multifunctionality” and „Free Trade”: Conflict or Harmony? *EuroChoices*, Spring 2001
- Leetmaa, S. (2001): Effects of Eliminating EU Export Subsidies. In: USDA [2001]: *Agricultural Policy Reform in the WTO: The Road Ahead. Agricultural Economic Report*, No. 802., 92–90. o.
- Lehmann, B. – Popp, H. W – Stucki, E. Ed. (1993) *Direct Payments in Agricultural and Regional Policies*, Konstanz
- Lerner, G - Stanbury, T. (1985) Measuring the Cost of Redistributing Income by Direct Regulation. *Canadian Journal of Economics* 18.
- Lin, W. - Washington, A. (1997) *Measuring supply response under 1996 Farm Act: The cases of corn and soybeans*, paper presented at the AAEA annual meeting, Toronto.
- Lintner, V. - Mazey, S. (1991) *The European Community: Economic and Political Aspects*. London-New York
- Lodge, J. Ed. (1994.) *The European Community and the Challenge of the Future*. London
- MacLaren, D. (1991) Agricultural Trade Policy Analysis and International Trade Theory: A Review of Recent Developments. *Journal of Agricultural Economics* 42.
- MacSharry, R. (1991a) Előadás a Club de Bruxelles-ben (Sokszorosítás)
- Mahé, J. P. (2001) Can the European Model be negotiable in the WTO? *EuroChoices* pp. 10-15.
- Marcours K. – Swinnen, J. (2002) *Patterns of Agrarian Transition. Economic Development and Cultural Change*.

- Marsh, J. - Green, B. - Kearney, B - Mahé, L. - Tangermann, S. - Tarditi, S. (1991) *The Changing Role of the Common Agricultural Policy. The Future of Farming in Europe*. London and New York.
- Martin, W. L. – Winters, A. (1995): The Uruguay Round and the developing economies, World Bank discussion paper, 1995. http://www.ssdairy.org/AdditionalRes/UruguayDevEco/UruguayWP.htm#P2180_67949
- Mathijs, E. – Noev, N. (2002) *Commercialization and Subsistence in Transition Agriculture: Empirical Evidence from Albania, Bulgaria, Hungary and Romania*. EAAE-Congress, Zaragoza.
- Pál, Zs. (2020) Az Európai Unió agrárstruktúrája, In: Halmai, P. (szerk.) (2020d) *A Közös Agrárpolitika rendszere*, Budapest, Dialóg Campus Kiadó,
- Popp, J. (2004) *Az EU Közös Agrárpolitikájának elmélete és nemzetközi mozgásteret*, Európai Agrárpolitikai Kft., Budapest
- Sipos, A. – Halmai, P. (1987): A mezőgazdaság szervezetrendszer a gazdasági reformfolyamatban. *Gazdaság*, 20. évf. 41–84.
- Sipos, A. – Halmai, P. (1988a): *Válaszúton az agrárpolitika. A mezőgazdaság szervezeti rendszere a reformfolyamatban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Sipos, A. – Halmai, P. (1988b): Organisation System and Economic Mechanism in Hungarian Agriculture. *Acta Oeconomica*, Vol. 39, No. 3–4. 199–230.
- Sipos, A. – Halmai, P. (1993): Jelenkori agrárproblémák. Az átalakuló agrárgazdaság feszültségei és kibontakozási lehetőségei, *Magyar Tudomány XXXVIII* : 2 pp. 121-135.
- Vásáry M. – Vasa L. (2015) Agrárkereskedelmi eredmények a tízéves uniós tagság fényében, *Külügyi Szemle*, Tavasz, 117-140.

A Nemzeti Közzolgálati Egyetem kiadványa

Kiadó:

Nemzeti Közzolgálati Egyetem
Közigazgatási Továbbképzési Intézet

www.uni-nke.hu

Felelős kiadó:

Prof. Dr. Kis Norbert rektorhelyettes

Címe: 1083 Budapest, Üllői út 82.

Kiadói szerkesztő:

Kelemen Dóra

Tördelőszerkesztő:

Vöröss Ferenc

ISBN 978-963-498-225-8 (elektronikus)